Cirurgia of Hantgewerck int lichame der menschen

Johannes Coninck

editie Willy L. Braekman

bron
Johannes Coninck, *Cirurgia of Hantgewerck int lichame der menschen* (ed. Willy L. Braekman). Omirel UFSAL, Brussel 1985.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/coni004ciru01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

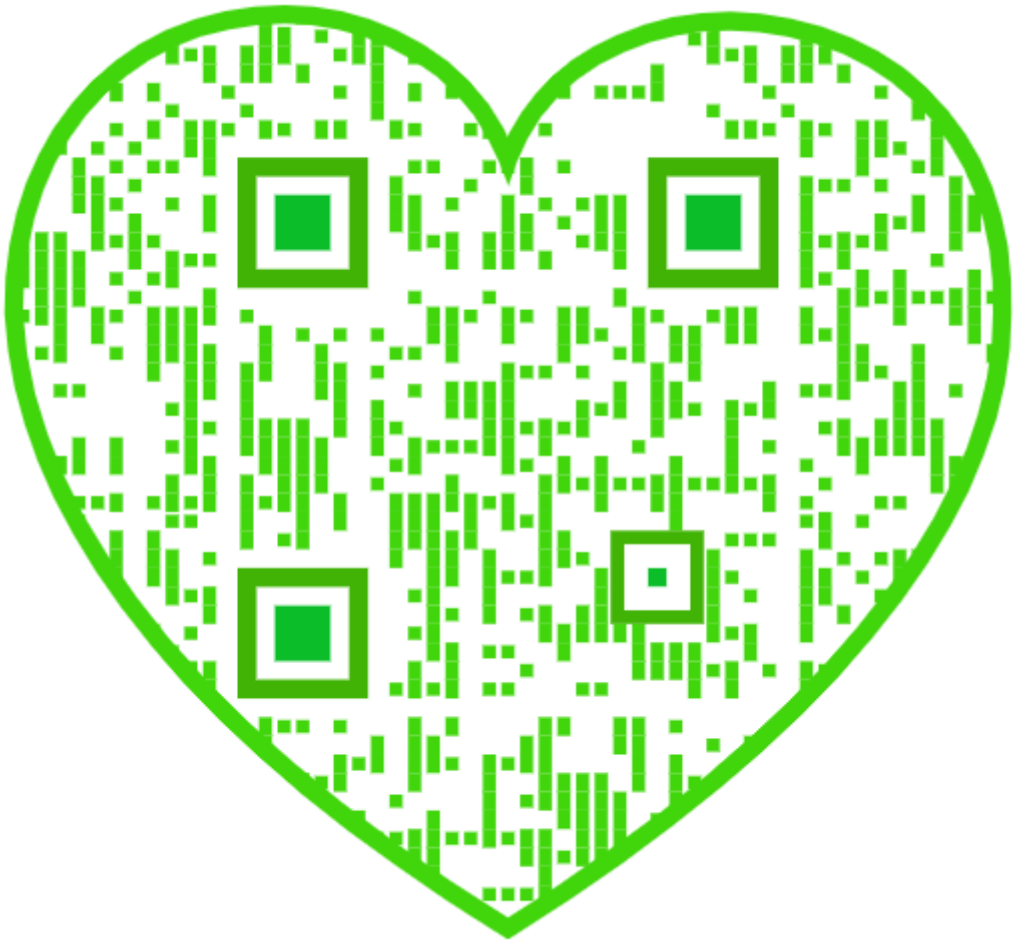

I. Inleiding

1. Achtergrond

Het is voldoende bekend dat op het gebied van de geneeskunde in het algemeen, en van de chirurgie in het bijzonder, de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen een belangrijke bijdrage hebben geleverd tot de vooruitgang van deze wetenschappen.

De traktaten in het Nederlands, die uit die periode tot ons zijn gekomen, zijn niet alleen groot in aantal maar dienen ook qua originaliteit indrukwekkend genoemd te worden.

Het hier uitgegeven chirurgisch traktaat, dat alleen in een afschrift uit de tweede helft van de zestiende eeuw is bewaard, kan deze indruk alleen maar versterken. Wellicht is een zekere Johannes Coninck alleen maar de copiist ervan, maar bij gebrek aan nadere informatie over de auteur zelf, zullen we met hem, voor de toeschrijving van het traktaat, genoegen dienen te nemen.

Een opvallend kenmerk van dit traktaat is zijn vraag- en antwoordvorm. Deze structurering vindt men in geen ander Middelnederlands traktaat over deze materie terug, zodat alleen al om deze reden, Johannes Conincks werk ruimschoots onze aandacht verdient.

Vooraleer echter verder op dit werk in te gaan, lijkt het aangewezen even een bondig overzicht te geven van de rijkdom aan de Nederlandstalige chirurgische traktaten uit de late middeleeuwen en vroege zestiende eeuw.

Er zijn vroege Nederlandse vertalingen bewaard van de heelkundige werken van Lanfranc van Milaan, de stichter van de Franse chirurgische school, die met zijn beroemde *chirurgia magna* en de verkorte versie daarvan, de *chirurgia parva*, een sterke invloed heeft uitgeoefend. In Nederlandse vertaling werd het laatstgenoemde werk ook reeds in 1481

en opnieuw in 1529 gedrukt.

Ook de *Chirurgia magna* van Bruno de Longobardo werd op het einde van de middeleeuwen in het Nederlands vertaald. Dit is eveneens het geval voor de *Summa de modo medendi* van Gerard van Cremona en een ander, meer algemeen geneeskundig werk, de *Practica parva* van Roger Frugardi, maar tevens voor de uitvoerige *Chirurgia* van Guy de Chauliac en de even omvangrijke *Cyrurgie* van Henri de Mondeville.

Naast deze werken, waaraan welbekende namen verbonden zijn, treft men in Middelnederlandse handschriften nog andere chirurgische traktaten aan, die echter tot op heden niet werden geïdentifieerd of bestudeerd. Dit geldt trouwens ook voor een aantal vroege drukken als *Die Peerde der Chirurgien* van 1553 en andere, gelijkaardige werken[1].

Hoewel er dus ook op dit gebied van de Middelnederlandse artes-literatuur nog heel wat voorafgaande tekstuitgaven en studie nodig zullen zijn, vooraleer aan een degelijke synthese kan worden gedacht, is de situatie voor de chirurgie wat dat betreft gunstiger dan voor andere deelgebieden van de artes.

Zo werd reeds in het begin van de tweede helft van de vorige eeuw de aandacht gevestigd op een van de bekendste Nederlandse artsen uit de middeleeuwen[2]. Toch is het de verdienste van Van Leersum geweest de tekst van de traktaten van twee Vlaamse laat-middeleeuwse chirurgen te hebben uitgegeven.

1 Zie R. Jansen-Sieben, 'Middelnederlandse Vakliteratuur', in : G. Keil und P. Assion (eds.), *Fachprosaforschung. Acht Vorträge zur mittelalterlichen Artesliteratur* (Berlin, 1974), pp. 24-69.

2 M.C. Broeckx, *La chirurgie de maître Jehan Yperman, chirurgien belge (XIIIe-XIVe siècle), publié pour la première fois d'après la copie flamande de Cambridge* (Anvers, 1864). Deze Franse vertaling was reeds het jaar te voren in de *Annales Acad. archéol. belge* XX (1863), 128 e.v. verschenen.

De bekendste is zonder twijfel de Westvlaming Jan Yperman die in de veertiende eeuw leefde[1]. Reeds bij zijn tijdgenoten had hij een grote reputatie opgebouwd. Heel te recht, overigens, daar hij met bepaalde opvattingen ver op zijn tijd vooruit was.

Wat over Yperman zoëven werd gezegd, geldt in ruime mate ook voor Thomas Scellinck die van Tienen afkomstig is maar op latere leeftijd als stadsarts te Namen werkzaam was[2]. Zoals Yperman heeft ook hij een verheven deontologische opvatting van zijn beroep zoals expliciet uit zijn werk blijkt.

Naast deze twee 'groten' van bij ons, dient hier ook de anoniem gebleven tijdgenoot vermeld te worden die zichzelf de 'Jonghe Lanfranc' noemt, uit eerbied, zo neemt men aan, voor de hierboven genoemde Milanees die hij blijkbaar als zijn leermeester beschouwde[3]. Alhoewel deze 'Jonghe Lanfranc' in zijn chirurgisch werk veel minder veelzijdig is dan de twee reeds genoemde Nederlanders, heeft zijn traktaat toch een grote verspreiding gekend, zoals blijkt uit het betrekkelijk groot aantal handschriften, waarin het tot ons is gekomen.

Verder is er nog een zekere Meester Jan Bertrand van wie een traktaat, getiteld 'Die slotel ende die bloemen vanden surgien', in een handschrift bewaard is. Het werd echter nog niet uitgegeven of nader bestudeerd.

Het aantal, de verscheidenheid en de kwaliteit van de Middelnederlandse chirurgische traktaten is dus groot. De hierna volgende uitgave van Johannes Conincks 'Cirurgia' kan dit, zoals reeds gezegd, alleen maar bevestigen.

1 E.C. Van Leersum, *Die 'Chirurgie' van Meester Jan Yperman* (Leiden, 1912).
2 E.C. Van Leersum, *Dat 'Boeck van Surgien' van Meester Thomaes Scellinck van Thienen* (Opuscula selecta Neerlandicorum de arte medica 7, Leiden, 1928).
3 R. Müller, *Der 'Jonghe Lanfranc'* (Diss. Bonn, 1968).

Over Johan Coninck is mij verder niets bekend. Hij noemt zichzelf slechts eenmaal in het handschrift, waarin dit traktaat voorkomt[1]. Weliswaar gebeurt dit niet in het hier uitgegeven traktaat maar op een andere plaats in het handschrift, die echter wel door dezelfde hand als de 'Cirurgia' is geschreven. Hij blijkt wel een meester met grote ondervinding te zijn. Met zijn kennis van de 'oude' meesters en van de 'nieuwe' combineert hij een wellicht op eigen ervaring steunend persoonlijk inzicht. Wanneer de opinies van de oude en de nieuwe meesters met elkaar in tegenspraak zijn, lijkt zijn voorkeur uit te gaan naar wat de nieuwe meesters voorhouden, maar soms ook spreekt hij toch geen eigen voorkeur uit. Zo lezen we in nr 52 :

> 'Die oude meesters nemen comijn ende was maer ten is nijet goet bijden niewen meesters maer al quaet'.

Deze 'Cirurgia', zoals die in het zestiende-eeuwse handschrift bewaard is, is zeer waarschijnlijk een kopie uit een ouder handschrift, zoals blijkt uit verscheidene passages die corrupt zijn[2].

Yperman en Scellinck lieten hun werken voorafgaan door morele beschouwingen over de beroepsernst en de deontologie. Deze algemeenheden vindt men bij Johannes Coninck niet. Hij richt geen verwijten tot de ongeleerde vakgenoten, alhoewel zij die, 'naect van clergien', als chirurgijnen optreden, ook voor hem wel een doorn in het oog zullen geweest zijn.

In tegenstelling met Yperman en Scellinck noemt Coninck ook geen namen van patiënten die hij met sukses zou behandeld hebben.

Wat Johannes Coninck echter wel gemeen heeft met zijn illustere collega's is dat ook hij blijkt geeft van het hoge peil van de Nederlandse chirurgische praktijk in de late middeleeuwen. Toch is zijn traktaat veel kleiner van omvang en beperkt het zich tot een aantal aspecten, een

1 Zie verder.
2 Zie de voetnoten bij de tekst.

reeks veel voorkomende ingrepen, waarbij een groot aantal, die bij Yperman en Scellinck wel besproken worden, hier helemaal niet aan bod komen, zoals verder nog zal blijken.

Hij moet in alle geval een heelmeester met gezag geweest zijn, te oordelen naar de autoriteit, de zelfzekerheid waarmee hij kordaat antwoordt op specifieke vragen. Zijn persoonlijke ervaring blijkt uit talrijke details. Ook zijn er merkwaardige persoonlijke 'handgrepen', zoals de door hem met sukses toegepaste manier om een ontwrichte schouder weer in orde te brengen : 'een conste plege ic te doen die mij noijt en schilde ...' (n° 95).

Het aantal oude en nieuwe meesters, waarop hij zich beroept, is kleiner dan die welke door Yperman en Scellinck worden genoemd.

De meester die in de tekst het meest wordt vermeld, is Lanfranc van Milaan : zesmaal komt zijn naam voor, een paar keer ook verhaspeld[1]. Samen met de 'Jonghe Lanfranc' dient Conincks traktaat dus wellicht vooral binnen de invloedsfeer van de grote Milanees gesitueerd te worden.

Lanfranc is trouwens de enige meester die er voorkomt. Wel wordt aan enkele oude meesters gerefereerd : Galenus komt driemaal voor[2], Avicenna tweemaal[3], Ypocras[4] en de '.iiij. meesters'[5] slechts een enkele keer.

Wat de mogelijke verwantschap betreft tussen het hier uitgegeven traktaat en het werk van de andere, reeds

1 Zie nr. 26, 31, 43, 52, 87 en 98.
2 Nr. 31, 66 en 81. Galenus leefde van 129 tot ca. 200 na Christus; hij was afkomstig uit Pergamum en diende Keizer Commodus als lijfarts. Zijn verzameld werk werd door K. Kühn uitgegeven (Leipzig, 1826-33).
3 Nr. 88 en 94. Eigenlijk heette hij Ibn Sina (980-1037). Hij is de voornaamste vertegenwoordiger van de Arabische geneeskunde. Zijn *Canon* werd op een lijn gesteld met het werk van Galenus.
4 Nr. 84. Hippokrates (vijfde eeuw) is een van de grootste artsen van alle tijden; zie W.H.S. Jones (ed.), *Hippocrates with an English Translation* (New York, 1923).
5 Nr. 69. De vier meesters van Salerno : Archemachei, Petronicelle, Platearius en Ferarius, zoals ze traditioneel genoemd werden.

bestudeerde Middelnederlandse werken over dezelfde materie valt alleen een treffende gelijkenis te vermelden met enkele passages in Ypermans 'Chirurgie'. Deze plaatsen zijn : n° 11 (Yperman, p. 6), n° 18 (Yperman, p. 24), n° 28 en 29 (Yperman, pp. 10-11), n° 34 (Yperman, p. 58), n° 61 (2° al.) en 62 (Yperman, p. 141) en n° 73 (Yperman, p. 145). Het relatief gering aantal van deze sterk verwante passages, samen met de mogelijkheid dat zowel Yperman als Coninck hier op gemeenschappelijke oude of nieuwe meesters steunen, maken het zeer onwaarschijnlijk dat Coninck het werk van Yperman zou gekend en gebruikt hebben.

2. Het Handschrift

A. Beschrijving.

Het handschrift bevindt zich in de bibliotheek van het museum van de Stichting Oud-Hattem, in Hattem, een kleine stad in de buurt van Zwolle (Gelderland) en is tot op heden onbekend gebleven[1].

Dit manuscript in kwarto-formaat is op papier geschreven en telt 263 bladzijden. Oorspronkelijk waren er 269 pagina's maar tussen blzn. 124 en 125 zijn drie bladen, d.i. zes bladzijden verdwenen. Het is voor het grootste gedeelte geschreven in een en dezelfde hand die uit de tweede helft aan de zestiende dateert.

Over de plaats waar het geschreven werd zijn in het handschrift geen gegevens voorhanden. De spelling is duidelijk Brabants, met de typische dubbele *ff* op het einde van woorden als *aff, off*, enz. Alhoewel de tekst dus door een Brabander geschreven lijkt, is het goed mogelijk dat hij teksten uit andere gebieden gecopieerd heeft. De taal is immers een mengtaal met overwegend Brabantse vormen (*erm, werm, vleis*) naast Hollandse (*lufter* en *gesaeften*, naast *saechten*), Vlaams-Hollandse (*arm*, *warm* enz.), en

1 Het heeft er de signatuur C 3. Voor een ander hs. dat daar wordt bewaard, zie mijn : 'Een Hattems Handschrift: belangrijke Aanwinst voor de Middelnederlandse artes-literatuur', *Volkskunde* LXXXIV (1983), 301-331.

Vlaamse (*vp*, *vlees*). Op Vlaanderen wijzen verder vormen als *aestige* (n° 57), *harterien* (n° 34), *heffen* voor *effen* (n° 13), *ardich* (n° 64) voor *hardich*, enz.

Het lijkt aannemelijk dat de teksten in dit Hattemse handschrift werden geschreven door een naar het Noorden uitgeweken Brabander die zelf wellicht oudere Vlaamse of Brabantse teksten heeft gecopieerd en gedeeltelijk qua taal heeft aangepast.

De enige naam die in het zestiende-eeuwse handschrift voorkomt is die van een zekere Johannes Coninck. Alhoewel de tekst herhaaldelijk, bijna systematisch in de ik-persoon gesteld is, wordt alleen op blz. 93 onverwacht de naam van deze ik-persoon genoemd : ‘ick Johannes Coninck’. Deze heelmeester - waarover mij verder niets bekend is - heeft dit handschrift dus wel samengesteld. Wellicht heeft hij daarbij oudere teksten uit andere handschriften gecopieerd, terwijl sommige tekstgedeelten ook wel op zijn eigen praktijk zullen gebaseerd zijn.

Het handschrift bevindt zich nog in zijn oorspronkelijke band van buigzaam perkament met overslaande flap. Op de binnenkant van het voorste plat komt de naam voor van een vroege bezitter : Andries van Malle. Dit is misschien dezelfde als de heelmeester Andries die in een interessant huurkontrakt voorkomt dat op het einde van het manuscript, in een hand, verschillend van die van Johannes Coninck, is toegevoegd (zie n° 16 van de hiernavolgende inhoudsopgave).

Tussen de perkamenten kaft en het eerste katern bevindt zich als versterking een strookje perkament, een deeltje van een akte uitgaande van de ‘Abbas monasterij sancti Gertrudis Louanii’, de abt van de Augustijnerabdij van St. Geertrui te Leuven. Dit strookje perkament bevestigt dus de zoëven vermelde hypothese over de Brabantse oorsprong van Johannes Coninck.

In de loop van de zeventiende eeuw bevond het manuscript zich in de provincie Utrecht. Dit kan men afleiden uit de namen van personen die genoemd worden in toevoegingen uit die tijd op oorspronkelijk onbeschreven bladen van

het handschrift (pp. 125-45)[1] : zo is het daar vermelde 'Rijsenborch' wellicht Driebergen-Rijsenburg dat in deze provincie gelegen is.

Zoals reeds gezegd werd in het grootste gedeelte van het handschrift geschreven door Johannes Coninck. De oorspronkelijk onbeschreven bladen (p. 92, 98-99, 125-45, 149-85, 199-200, 243 en 251-59 (gedeeltelijk), werden in de loop van de zeventiende eeuw met allerlei toevoegingen gevuld. Slechts een klein aantal bleven daarbij volledig of gedeeltelijk blanco, zoals ook uit de nu volgende inhoudsopgave moge blijken.

3. De Inhoud

1. Aantekeningen, penprobeersels en drie recepten

(pp. 1-3)

Bij de recepten vindt men het volgende

> Om vis te vangen.
> Recipe een loot oculus yudij, 2 loot bilsaet, een half loot heems saet, een halff loot venkel saet oft canuwe ende een lb. groen kees, ende de krumen van een groot duyts broot ende dit gestooten tsamen wel stijue ende een lepel honichs daer inne.

Pagina 2 is blanco.

2. Urinetraktaat

(pp. 4-7)

> *Inc.* : Item als die orijn root ende claer is oft malueseije waere oft wat rooder soo is die siecten heet ende drooge / die moet ghij desen dranck maken / neempt anduij, sukereije, violen bladeren, suerinck ...
> *Expl.* : ... Item als die orine siet oft olie ware ende stinck oft als hij ruck oft riecket als gaer weij / die sal steruen.

Zie ook n° 16(a) hierna.

3. Elf losse medische recepten.

(pp. 7-10)

Hierbij o.m. 'Een warachtich beproeft stuck voir die popelsije', om 'Clapooren te doen sweeren', en 'Een papken voir quade kelen die van binnen toe willen swillen'.

4. Pokkentraktaat, gevolgd door allerlei recepten en eindigende met een uitvoerig ‘costelijck confortatijff secreet’

(pp. 11-34)

Inc. : Voir die pocken
Item dits die dranck diemen drincken sal Int eerst eermen yet anders doen sal wantmen moet eerste purgeren eermen van buyten yet doen sal Item neempt bladen ende bloemen van buglossa van scapiose wilde hoppe
...
Expl. : ... dat het conffortatijff al gemaect is dan neempt v gout weder vuyt ende wasset schoon v gout dat en is niet te lichter oft te arger niet ende het geeft dat confortatijff een verborgen smaec ende craft meer danmen geloouen mach.

5. Hoe een vroedvrouw een vrouw zal helpen bij het baren.

(pp. 35-41)

Zie mijn : ‘Johannes Conincks Instructies voor Vroedvrouwen’, *Volkskunde* (ter perse).

6. Losse medische recepten

(pp. 42-48)

Hierbij komt een uitvoerige ‘salue secreet bouen all’ voor die ‘unguentum filosophorum’ genoemd wordt.

7. Medisch handboek

(pp. 49-91)

Inc. : Van siecten der leden ende eerst van nauwen adem tocht dat asma hiet Capitulum.
Ierste siecte is de borste ende longen is arbeijt van adem vuyt ende in te winnen daert leuen bij staet om dattet herte daer mede veruerscht ende gecoelt wort ...

Dit medisch traktaat gaat geleidelijk over in allerlei recepten en lijsten van simplicia ‘die openen’ (p. 87 en 90) of ‘die consolideren alle wonden’ (p. 88).

Pag. 92 was oorspronkelijk blanco; in de 17e eeuw werden er vijf recepten op toegevoegd.

8. Wonderdranken en recepten.

(pp. 93-97)

> *Inc*. : Een wonden dranck van (*lees* : die) marcus de Jode vant ick Johannes Coninck hebse onderuonden menich weruen aen mannen ende vrouwen aen jonck ende aen oude hoe sij gesteecken ende gehouwen waren aen al den lichaem ...

Op p. 96 staat een ‘Meester lowis wonderdranck’ :

> Neempt wintergroen m.j. muer mette roode bloemen betoni senekel buggel sigille marie witte bijuoet doirgaende sondau ana m.s. crapmee m.j. stoot elck op hem seluen ende sietet samen in een stoop wijns tottet derdendeel versoden is doeter toe broot suijker lb. s. drinck daer aff drij reijsen sdaeghs al warm telken een glas vol ende op die wonde legt een cool blat ende dat veruolght tot ghij te vollen genesen sijt.

9. Medische recepten in twee latere handen.

(pp. 97-99)

O.m. tegen ‘wonden daer vier in coemt’ en voor hen ‘die dat water laden’, waarin men leest dat men moet gebruiken ‘veel (= *klimop*) die aende boomen wast die de wijntappers voir de deur hangen’.

Pp. 100-102 zijn blanco.

10. Tweedelig chirurgisch traktaat in vraag en antwoord, over wondbehandeling en over ‘brekinge ende ontsettinge’.

(pp. 103-122).

Dit traktaat wordt hier uitgegeven.
Pagina 123 is blanco.

11. Latijnse exorcismen van zout en water.

(p. 124)

Tussen p. 124 en 125 zijn 3 bladen (6 blzn.) uitgesneden; hierop kwamen zeer waarschijnlijk nog meer exorcismen voor.

12. Medische recepten uit de 17e eeuw in verscheidene handen.

(pp. 125-145).

Een paar keren wordt de naam genoemd van ‘doktor Johannus broeckhuysenus’, van wie gezegd wordt dat hij bepaalde recepten zou geprobeerd hebben. Op p. 133 staat de volgende nota : ‘Alle dese stucken van medicijnen zijn gecomen van frederick de renckhoue van de heer van wilp’. Op dezelfde blz. volgt een recept ‘gecomen vande heer van rysenborch ende heeft er ouer de hondert mede genesen’. Op p. 134 volgt een recept ‘gecomen vande (heer) van wilp alijt van brouchorst’ (deze jonkvrouw Alijt van Brouckhorst wordt ook nog op pp. 139 en 144 vermeld). Op de volgende bladzijde staat een recept ‘gecomen vanden heelmeester vanden graef van cuylenborch’ en op p. 135 een middel tegen ‘die doofheijdt gecomen van naplis dat Joncker Joost pieck gesonden heeft aende heer van rijsenborch’.

Pp. 146-148 zijn blanco.

13. ‘Dit sijn alle tesamen schoon stucken om te gebruijcken in tijden van pest’ : voorschriften en recepten tegen de pest, uit de 17e eeuw.

(pp. 149-163).

14. ‘Hier na volcht een tracktaet voor de pest met eenige goede ende natuerelijcke remedien’ (17e eeuw).

(pp. 163-185).

> *Inc.* : Dat eerste cappittel vande oorsaecke der peste. De pest behaluen dat sij ons van god almachtich toegesonden wort als een plage ofte straffe onser sonden soo compt sij toch natuerlijcker wijse te spreecken van de besmette ende vergifte locht welcke vande sterren des heemels ende hare boose vapueren ofte wasemen ...

Dit traktaat bestaat uit 12 hoofdstukken.

Pp. 186-198 zijn blanco.

15. ‘Item dit gebruijck vant pestwater is in manieren als volcht’ (17e eeuw).

(pp. 199-200).

16. Uitvoerig medisch handboek, bestaande uit zes delen.

(pp. 201-261).

> *Inc*. : Om beter wille van v lieue vrient soo wil ick v hier scrijuen een cort tractaet tot gesondicheijden us lichaems ende want ghij nijet en begeert te winnen soo wilickt v cort maken Eerstwerff soo wil ic v scrijuen wat seker pointen ende bekenningen der orinen om te bekennen uwe gebreken, voort soo sal ic v leeren bekennen sonderlinge pointen bijden pulse dat es te seggen wat sieckten den puls beteekent. Voort sal ic v bescrijuen vanden sweete wie ghij bekennen moecht eenige siecten. Ende oijck want vanden speekele. Voort sal ic schrijuen die viere principale complexien des menschen elck besonder be(te)kennisse. Oock sal ick v schrijuen wie ghij sult bekennen die ingewanten des menschen dat ghij moecht weten wat herte leuer longen ende milte is. Ende als ghij bekent wat gebreke dat ghij lidende sijt salic v leeren alle die me(dici)ne daer toe dienende vanden hooft tot den voeten toe. Ende alsoe ic aldercortste can want geen lanck sermoon en doocht v want het soude alte seere lanck moeten vallen te scrijuen nader speculatien. Maer alleene nader practijken eest dat ic schrijue als ick vsere ende bekenne aenden mensche ...

Op te merken valt hierbij dat van de zeven delen die in de bovenstaande inleiding aangekondigd worden, er maar zes ook werkelijk in het traktaat voorkomen (‘Vanden speekele’ ontbreekt).

De volgende delen komen in het traktaat voor :

a) Urinetraktaat (pp. 201-208).

> *Inc*. : Als ghij wilt v orine besien soo suldij hebben een schoon claer glas ende daer na suldi uwe orine ontfaen nader middernacht als die mensche heeft gerust ende dat glas bouen stoppen ghij sult des auonts redelijc leuen eten ende drincken also dat die natuere niet en verandere ende emmer behoort dat ghij sult hebben geslapen eer ghij sult ontfangen uwe orine inden gelase ...
>
> *Expl*. : ... Maer mannen orine es altoos vele claerder ende vele cleynder dan vrouwen ende dat geuerwet gelick den goude om dat die man heet es.

Zie ook n° 2 hierboven.

b) Polstraktaat (pp. 208-213)

Inc. : Die puls is een berueringe des herten ouermits den gheeste inder arterien die daer gheschiet nader verwijdinge of der vernauwi(n)ge oft bedruckinge ...

Expl. : ... Die x^{e} heet serrine om dat hij gelijck es den tanden van eender sagen want inden eenen vinger gevuelt men eenen tant ende dan daer na een ijdel stadt ende dese betekent dit doot.

c) Traktaat over het 'sweeten' (pp. 213-215).

Inc. : Auicenna scijt dat die sweet coempt in eenen gesonden mensche bij tijden ende in eenen siecken oijck bij tijden. Als die gesonde vele sweet wakende sonder arbeijt van buijten oft groote hitte dats quaet ...

Expl. : ... ende wat schuyms ende rootachtich dats teecken dat thoot pijne lijdet ende die borst.

d) Van de vier 'complexien' (pp. 215-216).

Inc. : Hier wil ic spreken van 4 complexien i luttelken die sijn vloijende inden mensche Dat teeken als die sanguine oueruloijt inden mensche wel geuleest wel geuarwet die mont suete ...

Expl. : ... (Melancolije) ... helpt voeden die leden die met melancolije bloede geuoet sijn ende verwect den appetijt der magen ende voet de milte.

e) 'Vander an(a)thomien' (pp. 216-217).

Inc. : Hier wil ick lichtelijck serijuen vanden an(a)thomien ende eerstwerf vanden hooffde ende dan lichtelijck gaende duer den lichaem.
Dat hoot heeft een hert been daer onder sijn twee liessen ...

Expl. : ... (Die blase) ... Maer die arterien comen vander herten ende leueren ende dragen geestelijck bloet ende sijn puls aderen ende hebben twee rocken om die edelheijt te behouwen des leuens.

f) Uitvoerig receptarium tegen allerlei kwalen (pp. 218-264)

Inc. : Nu weet dat ick hier hebbe onderwijst een deel die heijmelijcheit der medecynen alsoe dat ghij lichtelijc moecht bekennen allen manieren van siecten als bijder orinen bijden puls ende bijden sweete ende en es nijet dan die rechte practijck. Nu wil ic v voort leeren die medecijnen dienende tot elke siecheijt cort ende lichtelijc voort gaende nader gesetter const inder apoteke ...

Sporadisch komen enkele Latijnse recepten voor. De ‘geleerde’ recepten wisselen af met meer populaire remédies. De laatste bladzijden (p. 242, 250-264) waren oorspronkelijk geheel of gedeeltelijk blanco; hierop werden in de 17e eeuw allerlei recepten toegevoegd. Blz. 255-256 is gedeeltelijk weggescheurd; het eropvolgende blad ontbreekt en blz. 257-258 is voor de helft weggescheurd.

Onderaan op blz. 250 staat in een andere zestiendeeeuwse hand de volgende aantekening betreffende de huur van een kamer door de heelmeester Andries, misschien de Andries Van Malle wiens naam op de binnenkant van de perkamenten kaft voorkomt :

> Tis ondersproken inde huyshuere van calleken ende ick andries al wat ic op de camer niet setten en can ouermidts mij niet mogelijcken is want ic meer huysraets hebbe, dat soude ick op hanssen camer setten stoelen potten ende al dat ic heb ende ons vuyl schotelwaters alsoo dat wij daer op ende aff mogen tonsen belieuen gaen ende op diricx nieu achtercamer een schap maken achter de deure om meesterije daer op tsetten ende met volck daer op tspreken dat met wateren coempt oft daer ic mede te handelen hebbe ende oyck mijn schotelwater achter op de camer vorseit vuyt te ghieten buyten der vensteren ende den torfft bouen in thochste te leggen met mijn prondelic de tonnekens met de tobben inden kelder ende heb ic eenen patient te meesteren op mijn camer te leggen so sou mijn huysvrouw ende ick op heur camer slapen soo lange ende de heur sal dueren wil godt soo lange dirick aen tvoirseide huys huer heeft ende indien ic vander camer wil sal dirick vorseit ses weken te voren opseggen.

Op blz. 252 staat een remedie tegen aambeien, waarvan wordt gezegd dat ze met goed gevolg gebruikt werd; zo werd peeter den oude kleer cooper op de vrijdaeghsse mert ermee genezen. Jammer genoeg wordt nergens de localiteit genoemd waar ‘peeter’ of ‘andries’ woonden.

17. Uittreksel uit een reklametekst voor een dokter (Andries ?).

(p. 262).

> *Inc.* : Copye. Ter ootmoediger begeerten van eenige siecke persoonen hier comen woonen een expert medicijn meester die den armen gerne helpt om godts

wille ende die rijcke om gelt die welcke genesen can alle siecten der menschen ...

18. ‘Ick sal v togen die gewichten der medecijnen’

(p. 262).

De medische gewichtsaanduidingen met afbeelding van een apothekersweegschaal (pentekening).

Blz. 263 is blanco.

19. Bladvullingen, een paar recepten in 17e-eeuwse handen, een versje en enkele berijmde spreuken.

(p. 264).
De berijmde delen zijn : een religieus versje :

Steect op v pijlen sachtmoedich heere (d.i. God)
Speelt op de herpe hout op van schieten
verhoort v kinders roepende tuwer eere
dat sij met v oock uwe gratie genieten.

en twee spreuken :

die bloemkens plucken deur des meys virtuyt
wacht v wel tserpents dat schuylt int cruyt

rooskens plucken is lustich ende soet
maer siet dat ghij (u) geen seer en doet.

3. De Inhoud van het traktaat.

Het hier uitgegeven traktaat (pp. 103-122 van het handschrift)[1] bestaat uit twee delen, waarvan het eerste veel uitvoeriger is dan het tweede. In elk van beide delen is de verdere indeling gebeurd door preciese vragen, waarop dan een min of meer gedetailleerd antwoord volgt.

Het eerste deel bestaat uit tachtig ‘hoofdstukjes’ of vragen die alle handelen over wonden.

De eerste vier handelen over algemeenheden in verband met het ‘hantgewerck int lichame der menschen’ en over

1 Zie de beschrijving van het Hs. hierboven (no 10).

de soorten wonden. De vragen 5-29 behandelen allerlei aspecten van wonden van het hoofd; de vragen 30-51 bespreken wonden in handen of andere ledematen maar ook spasma, dodelijke wonden, wonden veroorzaakt door dieren, etterende en zwerende wonden en andere mogelijke complicaties die bij wonden in het algemeen, d.w.z. wonden die niet in een bepaald deel van het lichaam gelocaliseerd worden, kunnen voorkomen. De overblijvende vragen (52-80) in dit deel zijn gewijd aan wonden in ogen, lippen, oogleden, neus en andere delen van het aangezicht; hierop volgen wonden in de hals, de keel, de schouders, de armen, de borst, de longen, het hart, het middenrif, de rug, de lever, de buik, de maag, de milt, de nieren, de blaas, de ‘vede’, de ‘moedere’, de darmen, de benen en de ‘cullen’.

Het tweede deel (81-98) behandelt ‘die brekinge ende ontsettinge’, d.w.z. de gebroken en ontwrichte ledematen.

De meeste van de ‘capittels’ in dit deel bespreken de behandeling van breuken en ontwrichte ledematen in het algemeen, zonder preciese localisering in het lichaam. Toch wordt ook aandacht besteed aan een gebroken neus, kaak en sleutel- of borstbeen, en aan ontwrichting van de schouder of de elleboog.

Dit tweede deel lijkt oorspronkelijk te eindigen met het antwoord op vraag 96, dat gevolgd wordt door de woorden: ‘Et sic est finis deo gratias’, maar toch volgen nog - in dezelfde hand en dezelfde inkt - vragen 97 en 98 die bij de voorgaande hoofdstukken aansluiten en er blijkbaar ook nog bijhoren.

Inhoudstafel

Die questien vanden wonden

1. Waer salment (chirurgie) eerst beginnen ?
2. Waer omme ?
3. Wat is een simpel wonde ?
4. Wat is een gecompeneerde wonde ?
5. Wat medecijne is men schuldich te doene tot thooftwonde ... ?
6. Wat sult ghij doen ten eersten vermakene tot hooftwonden ?
7. Wat soude men doen als dat vlees vanden hoofde ware gewont met sneden der wapene ... ?
8. Hoe wijde steect ghij die steken ... ende waer beghint ghij ?
9. Hoe diepe steectmen die naelde ende cnooptmen den draet ?
10. Wat salmen doen tot wonden die seer bloijen ?
11. Waer aen salmen kennen ... oft bloet compt vuijt een adere oft vuijt eenre arterien ?
12. Wat salmen doen als een vac vanden hoofde afgeslegen is ?
13. Wat salmen doen oft tbeen al af ware ende doirgaende ... tot dura mater ?
14. Wat salmen doen oft daer mede aff ware een vac van eenen beene ?
15. Wat suldij doen tot eene groote buijle int hooft sonder wonde ?
16. Wat salmen doen tot ffrutsuringe oft buijle daert vlees seer ontween is ... ?
17. Wat suldij doen ten eersten oft daer ware eenige groote frutseringe met eenre cleenre buijlen met eenen cleenen gate ?

18. Waer bij soutment kennen oft dat hooft gebroken ware sonder wonde ... ?

19. Wat salmen doen als thooft is gebroken met wonden int vlees ?

20. Wat suldij doen metten gebrokenen beenen ... alsmer geen wonde en vint ... ende nijet tasten oft sien en mach ?

21. Wat suldij doen oft sij vaste houden oft die stucken gedoken sijn ... tot dura mater ende totter hersenen ?

22. Wat suldij doen op die misdoende beenen als ghijse niet vuijt doen en moecht ?

23. Wildij altoos houwen int herssenbecken alst gebroken is ?

24. Welcken tijt suldij die beenen vuijt doen ?

25. Wat salmen doen als die beenen vuijt sijn gedaen ?

26. Wat suldij doen ten anderen oft ten derden vermakene als die wonde wel draecht ?

27. Wat suldij doen als die broke oft schore vanden hoofde effen sij ende ghij geen been vuijt en doet ?

28. Waer aen suldij kennen oft dura mater gequetst is ?

29. Waer aen suldij kennen oft pia mater is gewont ?

30. Wat suldij doen tot wonden van frutsuringe met plomper dinc dat nijet en snijt ... ?

31. Wat suldij doen als die senuen in handen oft in anderen leden gefrutseret sijn ?

32. Wat medecijn orbortmen meest int vlees alst veel etters geeft ?

33. Wat is spasme in wonden ?

34. Hoe vele manieren van spasme sijnre ?

35. Welck sijn die wonden die van noode sterfelic sijn ?

36. Wat suldij doen tot wonden van verwoede honden ende serpenten ende andere dieren ?

37. Waer aen suldij kennen oft die wonde gefenijnt is ?

38. Wat suldij doen totter cueren als die wonden gefenijnt oft verwoet of dul sijn ?

39. Waer omme wast quaet vlees in wonden ende waer aen salment kennen ?

40. Wat suldij doen als quaet vlees is gewassen in wonden, hert, morw, saechte oft middelic ?

41. Wat suldij doen als een wonde is seer root ende seer swert ende daer mede geswollen ?

42. Wat suldij doen voort ten anderen oft ten derden vermakene als die wonde wel droget ?

43. Maer als de wonde seer swert inde seer root is ende daer mede is geswollen ?

44. Waer aen salmen kennen die medicijnen ... oft goet is ende behoulic, oft contrarie ... ?

45. Wat medicinen salmen daer toe vuegen ?

46. Wat dingen is quade discretien ?

47. Waer ane suldij kennen dat quade discretie coempt ?

48. Waer mede suldij quade discretien weeren als sij coempt ?

49. Wat dingen belet meest die wonden die heelen tot haren tijt ?

50. Waer bij coempt toe dat eene medicine wort geleijt op een let die wonde heelt ende vanden seluen medicine alleene geleijt op een ander let, die wonde wijt ... ?

51. Wat bediet dat twee lieden wordden gewont ... die eene is te wachtene ... dat hem geene cortsen aen en compt. Ende den anderen en der men nijet verbieden ... want hem en mach geene cortse toecomen ?

52. Wat suldij doen tot wonden vanden oogen ... ?

53. Wat suldij doen om te heelene die wonde der lippen, der tongen ende ter mont van binnen ?

54. Wat salmen doen tot wonden vanden oogen leden, aensichte, nose ende lippen ?

55. Wat suldij doen tot wonden der lippen ende geschaerde monden ?

56. Wat suldij doen tot wonden in den hals ende in de kele ende welc soo sijn die vreeselijcxte ?

57. Welcke wonden in hals ende in kele sijn van rechte sterfelick ?

58. Wat salmen doen tot wonden der schouderen, der ermen ende welcke sijn die vreeselijxte ?

59. Wat salmen doen als die borst is gewont ?

60. Welc is die archste wonde ende meeste vreesen weder gesteken te sijne doir die borst, weder van achter oft van voren ?

61. Wat salmen doen als die wonde doirgaet ende dat etter valt op diafragma oft bloet ?

62. Wat suldij doen als ghij dat etter te wonden niet gesuyueren en moecht ... ende dattet etter ommer blijfft vergadert op diafragma ... ?

63. Waer by soo suldij kennen oft die longene is gewont ... van achter oft van voeren ?

64. Mach die longene gewont sijn ende genesen ?

65. Waer aene salmen kennen oft therte is gewont ?

66. Waer aen suldij kennen dat diaffragma is gewondt ?

67. Wat salmen doen als dat rugge been is gewont ?

68. Wat salmen doen als die leuere is gewont ?

69. Wat salmen doen als die lise hanct vuyten buijke ende die wonde geswollen is ?

70. Waer aen salmen kennen oft die mage is gewont ?

71. Wat salmen doen als die substancie vander magen is gewont ... ?

72. Wat salmen doen oft die milte ware gewont ?

73. Wat salmen doen oft die nieren gewont waren ?

74. Wat salmen doen oft die blase ware gewont int dunne vel ?

75. Wat salmen doen oft die vede oft prepucium lancx oft dweers ware gewont ?

76. Welc is die quaetste wonde in prepucio, hoe suldijse berechten ?

77. Wat suldij doen als die moedere is gequetst met sweerden oft steken ... ?

78. Wat salmen doen als die dermen sijn gewont ?

79. Wat salmen doen tot wonden der knien, beenen voeten ende die welke zijn die vreeselijcxst ?

80. Wat salmen doen als die cullen gewont sijn ?

Die brekinge ende ontsettinge.

81. Wat salmen doen als eenich mensche heeft gebroken een let aenden lijue ?

82. Waer aen soectmen seker die broke ?

83. Welck sijn die quaetste ende die archste broken ?

84. Wildij rechte voort een gebroken been rechten ?

85. Wat suldij doen als eenich let gebroken is met wonden int vlees of vuijter steden ?

86. Wat salmen doen te beteren die toeuallen als sweeringe, zwellinge ende apostomen ?

87. Wat consolidatiuen orboort men meest om te consolideerne gebroken beenen ende die ontset sijn ?

88. In hoe langen tijden sijn die broken geconsolideert ?

89. Wat salmen doen als die nose is gebroken ?

90. Wat salmen doen als die kake is gebroken ?

91. Wat suldij doen als dat kanebeen oft die vorke vander borst is gebroken ?

92. Wat suldij doen als die ribben sijn gebroken ?

93. Wat salmen doen als die knopen oft spondilen des ruggebeens sijn vuijt den leden ?

94. Van dat yemant dat kanebeen is vuyten leden.

95. Wat salmen doen totten schouderen vuyten lede ende in hoe menige maniren mach gaen vuyter leden ?

96. Wat salmen doen als dien ellenboge is vuijt haer stede, ende hoe gaet sij vuyter steden

97. Wat suldij doen als een let is verwrongen ende niet al ontsteken is ?

98. Wat suldij doen tot eenige booginge leden, nijet gebroken noch ontset, in moru leden als jonge kindren, kaken, ribben, armen, beenen ?

II. Tekst

Nota

De tekst werd overgeschreven zoals die in het Hs. voorkomt, met uitzondering van de volgende wijzigingen :

de meeste afkortingen werden opgelost en onderstreept. Hoofdletters, leestekens en indeling in alinea's zijn gedeeltelijk door mij aangebracht. Woorden of letters die in het Hs. ontbreken, werden tussen haakjes toegevoegd.

De vragen werden doorlopend genummerd.

Twee aanduidingen van apothekersgewichten komen voor :
ʒ : *dragma*, het vierde van een lood

ʒ̄ : *uncia*, ons, d.i. twee lood.

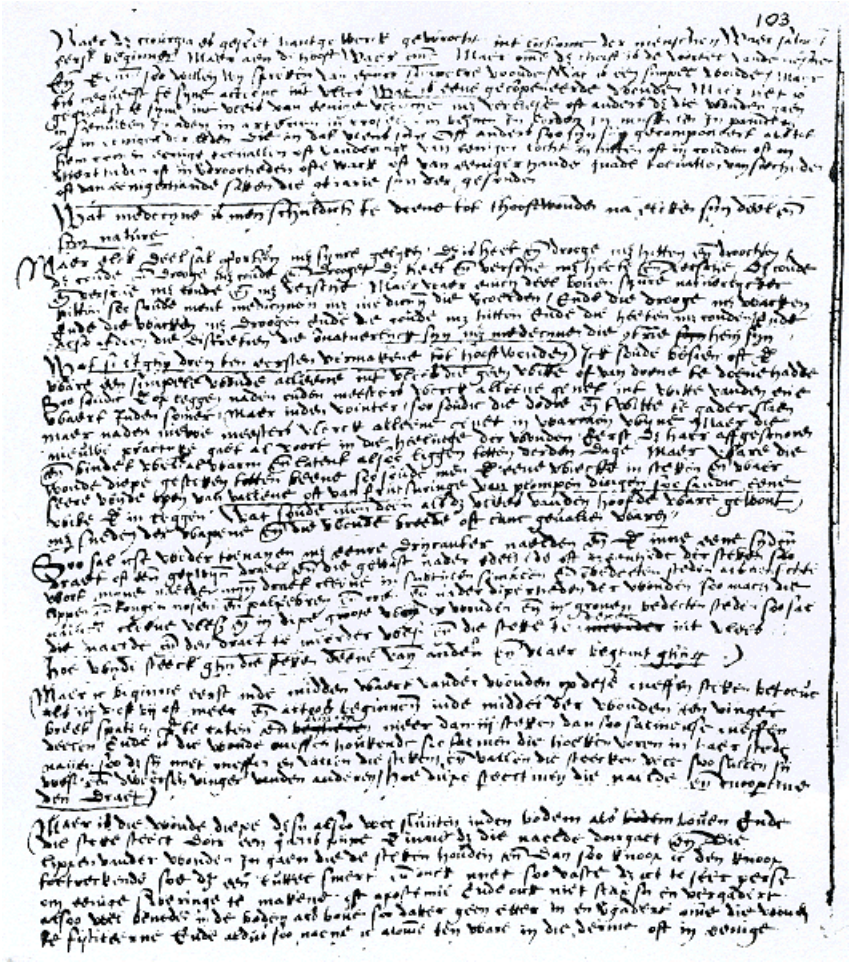

Pag. 103 van Hs. C3, waarop het begin van het traktaat.

1. Naer d*at* cirurgia es geseet hantgewerck, gewrocht int lichame der menschen, waer salme*n*t eerst beginnen ?

(p. 103)

Maer aen d*at* hooft.

2. Waer o*m*me ?

Maer o*m*me d*at* thooft is de wortel vande*n* me*n*sche.

En*de* d*aer*o*m*me soo willen wij spreken van eenre simpelre wonde.

3. Wat is een simpel wonde ?

Maer tis gequetst te sijne alleene int vlees.

4. Wat is eene geco*m*peneerde wonde ?

Maer het is gequetst te sijne int vleis m*et* verliese van eenigen vleische[1], oft anders d*at* die wonden gaen in senuwen, in aderen, in arterien, in croselen, in beenen, in corden, in muskelen, in pa*n*neelen of in eenigen der leden die in dat vleijs sijn. Off anders soo sijn sij gecomponeert als tot hem comen eenige toeuallen oft v*er*anderinge van eeniger locht, in hitten, oft in couden, oft in v*er*hertheden, oft in v*er*droocheden, ofte wack, oft van eenigerhande quade toeuallen van siechede*n*, oft van eenigerhande saken die *con*trarie sijn der gesonde.

5. Wat medecijne is men schuldich te doene tot thooftwonde na elcke sijn deel en*de* sijn nature ?

Maer elck deel sal *con*fort*er*en m*et* sijnre gelijke, d*at* is heet en*de* drooge m*et* hitten en*de* droochte, dat coude en*de* droogh m*et* coude en*de* drooge, d*at* heet en*de* versche met heete en*de* versche, d*at* coude en*de* versche m*et* coude en*de* m*et* versche.

Maer waer enich deel bouen sijnre natuerlijcker mitten soo soude ment medicijnen m*et* medicijn(en) die v*er*coel-

1 In het Hs. volgt hierna *met verliese*, dat duidelijk na *int vleis* thuishoort.

den. Ende die drooge met wacken ende die wacken m*et* droogen ende die coude m*et* hitten ende die heete m*et* couden ende also ofdoen die discretien die o*n*natuerlijck sijn m*et* medecijne die *con*trarie hem sijn.

6. Wat sult ghij doen ten eersten vermakene tot hooftwonden ?

Ick soude besien oft d*aer* ware een simpele wonde alleene int vlees die geen wike[1] van doene[2] hadde. Soo soudic d*aer* op leggen naden ouden meesters werck alleene, genet int witte vanden eije, waert inden somer. Maer inden winter, soo soudic die dodre en*de* twitte te gader slaen, maer naden niewe meesters werck alleene, genet in warmen wijne.

Maer die nieuwe practijke gaet al voort in die heelinge der wonden. Eerst d*at* haer aff geschore*n* en*de* wel al warm[3] en*de* latent alsoo liggen totten derden dage. Maer ware die wonde diepe gesteken totten beene, soo soude men d*aer* eene wiecke in steken, en*de* waer seer wijde open van vallene oft van frutsuringe van plompen dingen, soo soudic eene wike d*aer* in leggen.

7. Wat soude men doen als d*at* vlees vanden hoofde ware gewont m*et* sneden der wapene, en*de* die wonde breede oft lanc geuallen ware ?

Soo sal icse weder toenayen m*et* eenre drijcanter naelden en*de* d*aer* inne eene sijden draet oft een*en* getwijn*den* draet en*de* die gewast; nader edelhede oft cleenhede der steken soo (sal) mijne naelde (ende) mijn*en* draet cleene (wesen) in subtijlen, simplen en*de* o*n*bedecten steden als aensichte, lippen en*de* tongen, nosen en*de* palpebren en*de* oren, en*de* nader diperheden der wonden soo mach die nainge cleene wese*n*, en*de* in dipe, groote, wijde wonden, en*de* in

1 Na *wike* staat in het Hs. *of*.
2 Na *doene* staat in het Hs. *te doene*.
3 *wel al warm* : betekenis in dit verband onduidelijk; waarschijnlijk is deze passage corrupt.

grouen bedecten steden, soo sal die naelde en*de* den draet te meerder wese*n* en*de* die steke te dieper[1] int vlees.

8. Hoe wijde steect ghij die steken deene vande*n* and*er*en en*de* waer beghint ghij ?

Maer ic beginne eerst inde midden waert vander wonden of[2] dese oneffen steken behoeue als .iij. .v. oft .vij. oft meer en*de* altoos beginnen*de* inde middel der wonden een vinger breet spatien d*aer* te laten, en*de* behoues[3] meer dan .iij. steken, dan soo salmense oneffen deelen.

Ende is die wonde oneffen houkende, soo sal men die hoeken voren in haer stede naijen soo d*at* sij niet oneffen en vallen die steken, en*de* vallen die steecken vele, soo sullen sij wese*n* een*en* dweersen vinger vanden anderen.

9. Hoe diepe steectmen die naelde en*de* cnooptme*n* den draet ?

Maer is die wonde diepe d*at* sij alsoo wel sluijten inden bodem als[4] bouen. Ende die steke steect doir een gans pijpe d*aer* inne, d*at* die naelde doirgaet en*de* die lippen vander wonden in gaen die de steken houden, en*de* dan soo knoop ic, den knoop toetreckende, soe d*at* een luttel smert, en*de* oijck nijet soo vaste d*at* ict te seer perse om eenige sweringe te makene oft apostemie. Ende (dattet) oick niet slap sij. En(de) vergadert alsoo wel beneden in de*n* bodem als boue*n*, soo datter geen etter in en v*er*gadert o*m*me die wonde*n* te fistileerne.

Ende aldus soo naeije ic alo*m*me, ten ware in die derme*n* oft in eenige (p. 104) vellige[5] stede. Ende (in) wonden die de dermen dweerse(n)[6] soo moet ic den draet

1 *dieper* staat boven doorstreept *meerder*.
2 *of* : het Hs. heeft *op*.
3 *behoues* : het hs. heeft *beheuos*; zeer waarschijnlijk is bedoeld behoef je, heb je nodig.
4 Na *als* staat in het Hs. *bodem* doorstreept.
5 *vellige* : het Hs. heeft *vellinge*; bestaande uit vel.
6 Het Hs. heeft *die de dweerse dermen soo*; de passage is mij niet duidelijk.

ouer worpen en*de* naijen als pelsmakers naijen, ende wonden inden buijc d*aer* beijde de wege gewont sijn, en*de* dien dermen vuyt willen vallen, die soo moec ic naijen een deels alsmen schoens naeijt en*de* op die naet soo stroijt een puluer *con*solidatijf, alsoo ons die boeken seggen. Ende in nederstede der wonden soo steke ic een wike en*de* d*aer* op legge ic werck genet als voirs*ei*t is.

10. Wat salmen doen tot wond*en* die seer bloijen ?

Ick sal besien en*de* wel merken van wa*er* d*at*tet bloet coempt, wed*er* d*at* compt uvijte kleen ad*er*en oft vuijte arterien. Coempt dbloet vuijte cleene ad*er*en, soo loopet vuijte effen, slechtelinge, sonder schietinge. Dat sal ic stoppen m*et* te v*er*houdene een wijle die dume d*aer* op en*de* da*er* op legge*n* werc, genet int witte vanden eije, waert in den somer, oft die dodere en*de* twitte te gader geslegen, waert inden winter, oft d*aer* mede dingen gemenct die stoppe*n* als olibani, thus, draken bloet, hasen haer, en*de* bolus armenicus, en*de* d*aer* op geleet en*de* tlet vp gehouden en*de* d*aer* op gedropen cout water.

Ende en mach ic niet aldus die groote ad*er*en oft arterien oft bloet stoppen, soe sal ic die enden bernen en*de* dan een plaester bouen d*ae*r op leggen als voirs*ei*t is, en*de* binde*n*t wel op die wonden wel sluijtende m*et* cusseneelen[1] aen elke sijde.

11. Waer aen salmen ke*n*nen een wonde die seere bloet, oft bloet coempt vuijt ee*n* adere oft vuijt eenre arterien ?

Ick soude seggen aldus doe ic ende kennet hier bij. Maer tbloet d*at* vuijt eenre ader compt dat loopt slecht, rechte voort vuijte en*de* effen. Maer tbloet d*at* vuijt eender arterien compt schotemael, steeckende, hortende en*de* springe*nd*e, als die puls ad*er*en vander herten beroerende, alsoo schiet d*at* bloet vuyte.

1 *cusseneelen* : het Hs. heeft *cusseneeten*.

12. Wat salmen doen als een vac vanden hoofde afgeslegen is ?

Maer ist al aff soo heel ic die wonden gelijc ander wonden. Ende ist soo na aff dattet mach v*er*couden, en*de* hem geen voetsel come*n* en mach doir die aders die d*aer* gebleuen sijn int gesonde, soo doe ict aff en*de* heele die wonde. Ende en ist also nijet, soo heel ict weder aen en*de* naijt aen sijn stede d*ae*rt is te doene also dunne d*at*tet nijet v*er*crimpen en mach en*de* peluwet wel ende natuerlijc, soo dattet geen leelic lijcteeken en make.

13. Wat salmen doen oft tbeen al aff ware en*de* doirgaende beijde die tafelen tot dura mater ?

Ic soude d*at* been vuijte pellen, vanden vacke doen op d*at*tet hanget noch d*aer* aen, en*de* hancter[1] d*aer* aen niet soo veel vlees d*at*tet d*aer* aen weder mochte heelen, soo heffen ic die canten vanden beene en*de* ruhede, en*de* naije d*at* vac weder aen op elcke sijde. ende in die middel totter nedester sijden soo soudic snijden een gat op d*at* ic d*aer* eene wike in mochte leggen om die hersenen te suueren d*aer* dore; d*at* is beter dan d*at* vac al aff gesneden, want tmaect schoone litteeken*en* en*de* die hersene*n* blijue*n* te bat gedect en*de* beschut van coude*n*. En*de* die nieuwe wonden salme*n* ope*n* houden tot tbeen weder gewonne*n* is aen d*at* v*er*loren vac, of anders soude die wachede van vleese beletten d*at* been weder te heelene alst te voren was.

14. Wat salmen doen oft d*aer* mede (aff) ware een vac van eene*n* beene ?

Maer waert al aff verscheijden, soo d*at*tet niet en mochte aen d*at* been v*er*gad*er*en, soo salme*n*t vuijt pellen vanden vleese en*de* wech worpen, en*de* naijen d*at* vlees weder op sijn stede, op d*at* die scherpe canten vand*en* beene wel geeffent sijn en*de* die stuckinge wel aff sijn gedaen.

1 *hancter* : het Hs. heeft *hanctet*.

15. Wat suldij doen tot eene groote buijle int hooft sond*er* wonde ?

(p. 105)

Ick soude thaer aff sche*er*en en*de* leggen d*ae*r op plaest*er*en van stoppen, genet in heeten wijne met vele souts gemenget, en*de* d*ae*r wel op geleet een cleet oft een stoppe, genet in soeten seeme, oft ic soude die stede besmeren m*et* heeten olie van roos*en* en*de* d*ae*r op stroije*n* puluer van mirtelen, dat(s) gagel zaet, en*de* d*aer* op leggen cusseneelen oft plumaciolen[1] alsoo die boeken wel bewijs*en*.

16. Wat salmen doen tot ffrutsuringe oft buijle d*ae*rt vlees seer ontween is en*de* d*aer* e*m*mer materie wesen moet ?

Ic sal(t) ten eersten op snijden op d*at* ic (mach), en*de* en doe icx niet, soo sal icker op leggen saechten*de* en*de* morwende pultes tot d*at* etter wel is gemaect, en*de* dan soo suijuer ict wel m*et* een*en* mondi(ff)icatijff, en*de* winne*n* dan vlees en*de* latent also droge*n* en*de* heelen.

17. Wat suldij doen ten eersten oft d*aer* ware eenige groote frutseringe m*et* eenre cleenre buijlen m*et* een*en* cleen*en* gate ?

Ick soude d*aer* op leggen naden eersten vermakene saechtende dingen die ette*r* maken en*de* wel doen dragen als een plaester van malue, d*at*s paple, oft rijpende pultes en*de* olie van roos*en*, en*de* d*at* voort smeren en*de* heele*n* met droge*n* dingen.

18. Waer bij soutment kenne*n* oft d*at* hooft gebroken ware sonder wonde int vlees, als somwijlen geualt m*et* buijlen of met frutsuringe ?

Ick soude d*at* proeuen alsoot die boecken bewijse*n* m*et* doen craken een note oft m*et* te doen (o)v*er*gapen d*at* voirste let vanden dume oft m*et* een*en* gewasten drade te houdene tussen mijn*en* vingere d*at* een ende (ende) tussen den siecken tanden (tander), en*de* melcken (den) draet : is

1 Na *plumaciolen* staat in het Hs. *oft*.

thersebecken ontween, hij sal rechte schieten *daer* ane metter hant, want hij en can noch en mach die krijselinge nijet gedoogen.

Maect een plaestere van mastick en*de* twitte van een eije gemengt wel te samen ter dicten van een*en* vnguentu*m*, en*de* d*at* d*aer* op geleet, maer thooft eerste geschore*n*, en*de* late*n* d*at* liggen vanden auonde tot des morgens het sal beteeken*en* oft craneu*m* gebroken is alsmen d*at* aff sal doen des anderen daeghs.

19. Wat salmen doen als thooft is gebroken m*et* wonde*n* int vlees ?

Ick sal besien oft daer eenige wonden sijn; sijn d*ae*r eenige wonden, soo sal ic d*at* vlees op snijden drije hoecte oft cruyswijs en*de* lichten die lippen op en*de* steken doir elcke lippe een*en* draet mede te luijkene en*de* te ontdoene die wonden en*de* op te heffen tot elcken v*er*maken.

20. Wat suldij doen m*et*ten gebrokene*n* beenen alsmen tvlees opgesneden heeft en*de* alsmer gee*n* wonde en vint en*de* tbeen is gebroken en*de* nijet taste*n* oft sien en mach ?

Ick sal dan die stucken vuijt doen vanden beene die ic v*er*scheijden vinde oft die niet vast en houden.

21. Wat suldij doen oft sij vaste houden oft als die canten oft die stucken gedoken sijn d*at* eene onder tander, of als eenich stuc staet op en*de* neder, oft d*at* die enden gekeert sijn innewaert en*de* gedoke*n* tot dura mater en*de* totter hersenen ?

Ick sal d*at* gebroken been, oft d*at* neder gedructe stic, oft d*at* d*aer* hendelinge staet[1], vuijte doen m*et* instrumente*n*, ist mij mogelijc, m*et* pincen oft tange*n* lauatorie*n*, soo ict alder saechste mach en*de* subijlijcxt can bij voirsienicheden. Ende wachten mij d*at* ic die liesce nijet en quetse m*et*te*n* instrumente oft metten scherpen vande*n* beene.

1 Het Hs. heeft dittografie van *staet*.

22. Wat suldij doen op die misdoende beenen als ghijse niet vuijt doen en moecht ?

Ic ben dan d*aer* toe bedwongen te houwen m*et* beijtelen (ende) maelgeten, oft m*et* trepane*n* te doirboerne m*et* wel vele gaitkens, oft (te) doirgrauene m*et* gratensen d*at* stic d*ae*rt hout off vaste is, en*de* suuerent wel omtrent die liesst vanden beene (p. 106) soo d*at* sij wel effen sijn of d*at* die canten oft die sticken vanden gesonden beene (effen sijn) soo d*at* dura mater d*ae*r nijet en hapere noch ontweege om te apostemerene m*et*ten slane om die hersene*n* d*aer* jegen te dringene*n* soo datt*er* aff mocht come*n* die doot.

23. Wildij altoos houwen int herssenbecken alst gebroken is ?

Neen ic, nijet dan in die voirs*eide* saken, want al ist vreese int houwen, het is nochtans beter dan al v*er*loren oft dan de siecken te tormenteren totter doot.

Maer alle die slechte broken oft schoren willen die nieuwe meesters cureren sonder houwen oft eenich been vuijte doene bij craghte.

24. Welcken tijt suldij die beenen vuijt doen ?

Soe ick eerst mach, opten eersten dach, ben icker bij en*de* die patient sterck genoch is en*de* mij geen bloet en belette ende sijn vrienden en*de* sijn magen d*aer* mij c*on*sent*er*en en*de* op mij begeeren. Ende en mach icx niet gedoen totten .j.^{en} dage, soo beydic totten .iij.^{en} oft totten .iiij.^{en} dage oft alst tbloet gestelpt is.

25. Wat salmen doen als die beenen vuyt sijn gedaen ?

Ic sal nemen saecht lijnwaet oft sijndael[1] en*de* nettent naden ouden meest*er*s in twee deel goeder olie van ros*en* en*de* een deel honich rosaet d*at* beijde wel gesuuert is en*de* d*at* wel geleet op dura mat*er* en*de* die enden onder die canten gesteken vanden beene soo men alre saechste

1 *sijndael* : het Hs. heeft *snijdael*.

mach. Ende vanden seluen soo giete[1] ic die wonde vanden beene al vol, ende in die wonde vanden vleese soo legge ic wiken van olie van roose*n* en*de* dod*er*en van ey*er*en te gader gemengt, en*de* op al dit soo legge ic een cleijn plaester genet int selue medicijn : dat dunct mij goet. Ende ic salue oijck die wonden m*et* heeter olien van roosen omtrent.

Oft m*et* des*en* defensiue ald*us* gemaect : olie ros*aet* ʒ.ij. et s.[2], bol*us*, ar*menicus*, t*err*a sigillataʒ.s., en*de* wijn asijn, oftmen wille, .ʒ.ij., en*de* maect hier aff salue, en*de* d*aer* ouergaende soo leg ic een plaest*er* d*at* groot genoch is in wermen wijne genet. Ic binde dit wel d*aer* op soo d*at*ter op blijue.

26. Wat suldij doen ten and*er*en of ten derden vermakene als die wonde wel draecht ?

Ic doen dan als ic dede, maer bouen soo legic een mondificatijff gemaect van seem rosaet en*de* gersten meel totter tijt toe d*at*se wel gesuuert is en*de* tot dura mat*er* begint te v*er*uleesene m*et* craneo; dan soo strooije ic d*aer* op puluer van hasen hare en*de* tpuluer *con*solidatijff en*de* d*aer* bouen droge dingen, draden van pluckelinge van lijnwade, en*de* daer op een actractijff oft een heelen*de* plaester alsoo Lancfranc seit.

27. Wat suldij doen als die broke oft schore vand*en* hoofde effen sij en*de* ghij geen been vuijt en doet ?

Ic giete in de schore goede olie van roose*n* en*de* op d*at* been gebroken soo leg ic kleederkine ofte wixkene genet in olije ros*aet* een deel, en*de* seem van roos*en* wel gecoleert een halff deel, en*de* in die wonden vanden vleese soo leggick wiken genet in olie rosaet en*de* dod*er*en van eij*er*en daer toe[3]. Ende also gae ic voort m*et*ten mondificatiue, diffenciue en*de* m*et*ten *con*solidatiue[4] en*de* droge draden en*de*

1 *giete* : het Hs. heeft *volge*.
2 *et s.* : Lat. en een half (*semis*).
3 *toe* : het Hs. heeft *aen*.
4 *consolidatiue* : het Hs. heeft *consolidatiuen*.

m*et*ten puluere tot wel genes*en* is. Ende ic houde de wonde open vanden vleesche tot d*at*se binnen wel ge*con*solideert is.

28. Waer aen suldij kennen oft dura mat*er* gequetst is ?

Ic merke d*at* bij d*at* hij heuet groote seeringe int hooft en*de* taensichte root en*de* ontsteken om de leuende geesten d*at* d*aer* loopen. Ende die oogen sijn blaken*de* ende die tonge is ruwich om die corts. Ende quade v*er*standenisse*n* en*de* gebrec des sins om die verstoringe[1] des geestes en*de* brakinge des monts en*de* vele andere teekenen.

29. Waer aen suldij kennen oft pia mater is gewont ?

Ick salt weten en*de* kennen bijder onmachtiched*en* en*de* fauten van craghten van smaken, ende d*at* hij niet v*er*te*er*en en mach, noch nyet spreken noch die woerden fformeren en mach; sij hebben puijsten bij wijlen int aensicht en*de* treckinge der oogen en*de* wonderlijke sine. Ende tbloet en*de* tett*er* compt oijck onderwijlen ten ooren, ten wonde en*de* ten nosen vuijte eer d*at* sij steruen ende vele andere teekenen.

30. Wat suldij doen tot wonden van frutsuringe[2] m*et* plomper dinc d*at* nijet en snijt als stoc, steen, peerts voet, oft d*at* vlees ontween te vallen, en*de* zenuwen, aderen en*de* vlees te perssen en*de* d*at* onderwijlen sonder wonde en*de* die[3] van buijten ?

(p. 107)

Ic moet d*at* op snijden, want als die stercke natuer d*aer* niet en mach v*er*winnen, soo soudense corrump*er*en en*de* meest in vollen lichame, want d*aer* soo behoeft men purgatie omme die humoren mede te suueren. Ende ist bloet soo salment purgeren m*et* latene oft den lichame te iijdelene oft alleene tle(s)t op d*at* hij latens is gewone en*de* die natuere steric is en*de* d*at* rechte voort. Ende als die purga*tie* gedaen is, soo salue tghefrutsurde let[4] m*et* warmer olije

1 *verstoringe* : het Hs. heeft *versterkinge*.
2 *frutsuringe* : het Hs. heeft *frutsutringe*.
3 Na *die* moet misschien het woord *wonden* toegevoegd worden.
4 *let* : het Hs. heeft *tlet*.

van roos*en* en*de* stroijt d*aer* op puluer van mirtelen en*de* bindet wel, oft legtet al omtrent die wonde, op datt*er* een wonde is, het bewaert die corruptie, drijuetse vuyte, en*de* soo doet oijck die quetsueringe vander wonden. Ende in die wonde soo leg ick eene wike en*de* dit pultes ald*us* gemaect.

Nee*m*pt twee pinte waters, een pinte olie van olijuen en*de* een hantuol t*er*wen bloemen, en*de* siedet dit te samen m*et* cleenen vire tot d*at* slecht is : d*at* soo leg ic d*aer* op tot die sweeringe geseten is en*de* die wonde op haere dracht is. Ende d*aer*(na) soo leg ic een suu*er*ende plaest*er* en*de* daer na een heelende plaester en*de* dragende.

31. Wat suldij doen als die senuen in handen oft in and*er*en led*en* gefruts*er*et sijn ?

Ic doe als voirs*eit*, sijn d*aer* geene wonden, maer sijn d*aer* wonden, soe leg ic nijet d*at* pultes voirs*eit*, want tware den senuwen quaet en*de* tsouse doen vervuijlen en*de* inbrengen vreese van crampe. Maer ouer[1] d*at* pultes soo leg ic witten t*er*mentijne in tusschen twee lijnen doeken en*de* die maectmen aldus.

Neempt t*er*mentijn en*de* lecten in schoonen wate*r*e en*de* roerten altoos m*et* eenre tintel tot dat hij wit genoch is. Ende als die vloinge der humoren gesocht is, soo maec ic een plaest*er* van bonen meel, pic en*de* seem, al een luttel te gader gesoden, en*de* d*aer* op een plaest*er* geleet. Ende als die sweringe gecesseer*t* is en*de* die swellinge gemindert is, soe coem ic totter suyueringen m*et* deser mondificatiue[2].

Re*cipe* mel rosaet wel gecoleert en*de* gerste bloey*m* ende witten t*er*mentijn, elcx euen vele, subtijliken te gader gesoden, altoos roerende d*at* niet en berne; van des*en* een plaest*er* d*aer* op geleet en*de* dit soo proeft Galien*us* en*de* (Lan) franke d*at*tet goet is in alle senuwen die gewont sijn. Ende niuwe frutsuringe sonder wonde, d*aer* toe salmen maken heeten wijn m*et* soute, en*de* netten d*aer* in stoppen,

1 *ouer* : in de plaats van.
2 *mondificatiue* : het Hs. heeft *mondificatien*.

en*de* leggen soo d*aer* op also heet alsmen gedoogen mach. Ende die v*er*wonde quetsu*er*e[1] sonder etter en*de* sonder veel seers wort ald*us* gecureer*t*, ten ware inden voet : d*aer* op soo salmen plaesteren asschen van wijngaerde, gesoden m*et* wijne en*de* m*et* asijne, en*de* ic sal d*at* let baden in loogen van wijngaert asschen en*de* wat*er* da*er* aff gemaect.

32. Wat medecijn orbortmen meest int vlees alst veel etters geeft ?

Ic legge dan d*aer* op een mondi(fi)catijff om te suueren ald*us* gemaect. Ne*m*pt mel rosaet wel gecoleer*t* .iij. ʒ, bloeme van gerste .j.ʒ, en*de* een luttel schoons waters d*aer* mede getemp*er*t en*de* siedet tot slecht sij.

33. Wat is spasme in wonden ?

Het is van crimpinge der leden, te hoope treckende en*de* v*er*stijffhede en*de* droochte, en*de* coempt alremeest in wonden*de* senuwen, muskelen en*de* in senuwen leden en*de* het is sterffelick.

34. Hoe vele mani*er*en van spasme sijnre ?

(p. 108)

Ic segge d*att er* sijn drije mani*er*en, die eene heet omprostonos, die ander heet emperistonos en*de* die .iij.e heet thetan*os*. In omprostonos soo strecken[2] die senuwen d*at* hoouet voirwaert totter borst, en*de* die mont luijct hem toe, en*de* die ving*er*en luijken hem in die hant, soo d*at* mense niet o*n*tdoen en can noch en mach. In empristonus soo ist *con*tra*r*ie, want d*at* hoouet voeget hem acht*er*waert totten rugge en*de* in tethan*us*[3] soo trect van beeden sijden euen vele, soo d*at* lichame oft d*at* let stede staet en*de* d*at* soo en mach niet buegen.

1 *quetsuere* : het Hs. heeft *quetsueren*.
2 *strecken* : het Hs. heeft *strect*.
3 *tethanus* : het Hs. heeft *cothanus*.

35. Welck sijn die wonden die van noode sterfelic sijn ?

Het sijn die wonden der herten hoe cleene d*at* sij sijn, ende die ad*er*en organice doirgaende en*de* tracea arteria drijden cartillen, ende die wonden van ysophago en*de* die wonden der longene, ende die wonde des cappen der herten, ende die wonden der groot*er* harterien, ende die wonden der diafragma, ende die wonden bijd*en* monde vander magen, ende die wonden der leu*er*en, ende die wonden der gallen, ende die wonden der aderen talis splenis, ende die wonden der cleene dermen, ende die wonden der derms jeiunu*m*, ende die wonden der ni*er*en, ende die wonden der blas*en* bij den bodem doirgae*nde*, en*de* die wonden in die holheden der moeder. Dese leden gewont in merkelijker grootheden oft m*et* v*er*liese der substancie : die wonden der hersene*n* ende die wonden des ruggen mercks. Ende sijn dese wonden vuyt*er* maten groot als die die[1] al aff geslegen of een arm pistel of geslegen ende die wonden nauolgen(de) : groote frutsuringe*n* eens groots lets, vuyte stortinge des marchs als m*et*t*er* knie schenen, ende drije vinger mael onder tknie en*de* drije vinger mael boue*n* tknie. Ende dies gelijke onder den ellenboge en*de* d*aer* boue*n* als die wonden sijn van eeniger grootheden.

36. Wat suldij doen tot wonden van v*er*woede honden en*de* serpenten en*de* and*ere* di*er*en ?

Sijn sij nijet gefenij*n*t of verwoet, soe cureer icse als ander wonden die simpel sijn (met) medicijne*n* d*aer* me*n* wonden mede geneest staende in simpelen steden als int vlees.

37. Waer aen suldij kenne*n* oft die wonde gefenijnt is ?

Ic sal nemen crumen van broode en*de* bestrijken d*at* m*et*te*n* bloede en*de* worpent voir een*en* hont : hij en salt niet eten, en*de* eet hijt, hij sterft, en*de* des gelijke van eenre hinnen.

1 *die die* : het dijbeen.

38. Wat suldij doen totter cu*er*en als die wonden gefenij*n*t oft v*er*woet of dul sijn ?

Ic sette op die wonden ventos*en* om veel bloets vuijt te treckene, ende dan so wijde ic die wonden, en*de* d*at* doe ic m*et* cauterien, want d*at* is best al totten bodem vander wonden. Ende dan soo leg ic op die wonden d*at* fenijn vuyt trect als des selfs honts leuere, oft een jonc kieken gecloue*n* ouer den rugge, oft asschen van wijngaerde gebernt, of gesouten vis oft opoponac en*de* mirre te samen gestooten oft urine van jongen kind*er*en m*et* glasen gestooten, oft m*et* soute en*de* m*et* azijne gestooten. Ende ic houde die wonden .xl. dagen open en*de* desgelijke soo doen ic die wonden der serpenten en*de* van[1] gefenijnde dieren.

(p. 109) Ic wijde die wond*en* en*de* trecke d*aer* vuijte vele bloets m*et* ventos*en*. Ende ic doe hem houden goet regement. Ende ic geue hem te nutten goede triacle. Ende ic leggen op die wonden medicijnen die d*at* fenijn vuyt trecken[2]. Ende dese wonden sijn vele incurabel om d*at* sij vele melancolije tot hem trecken.

39. Waer o*m*me wast quaet vlees in wonden en*de* wae*r* aen salme*n*t kennen ?

Ic segge d*at*tet wast om d*at* men d*aer* op leet plaestren die vlees doen wass*en* eer d*at* etter wel gesuuert is. Ende d*aer* bij soo worden die wonden onder roten en*de* winnen veel vlees om d*at*tet is gewonnen m*et*ten ettere en*de* d*at* vlees is oijc quaet om d*at*tet oijc ouertollich is en*de* te groot bouen natuerlijke vormen, oft alst is te hart oft te morwe of nyet onderhoorich der heelingen en*de* root, rijsen*de*, morw, lichtel*ijck* vloedende en*de* n*iet* accorderen*de* m*et*ten lippen der wonden.

1 *van* : het Hs. heeft *aen*.
2 *trecken* : het Hs. heeft *trect*.

40. Wat suldij doen als quaet vlees is gewass*en* in wond*en*, hert morw, saechte oft middelic ?

Ic v*er*teere d*at* nieuwe vlees en*de* d*at* moru m*et* carpije en*de* m*et*ten groenen vnguentum, oft m*et* anderlichten corederende medecijne als gebernden alluijn, oft m*et* arcenicu*m*, oft m*et* ruptorien, oft m*et* snijdende wapenen, oft m*et* cauterien, d*at*s m*et* gloijen*de* ijsere.

41. Wat suldij doen als een wonde is seer root en*de* seer swert en*de* d*aer* mede geswollen ?

Ic saechten en*de* pijnense te doen dragen en*de* gieten d*aer* in warme olie van roos*en* en*de* eene wike d*aer* in genet, en*de* dan d*aer* op een plaester geleet van olien van roos*en* en*de* dodere*n* van ey*er*en te samen gemengt, en*de* strijken o*m*trent der wonden m*et*ten defensijff ald*us* gemaect.

Neempt bolus ʒ.j., olie ros*aet* ʒ.ij., t*er*ra cigillata ʒ.s., en*de* wijn asijn, oft men wille, ʒ.ij., en*de* maect hier aff een salue, en*de* d*aer* ouergaende soo legge ic een plaest*er* d*at* groot genoch is, genet in wermen wijne, ende bindent wel d*aer* op soo d*at*ter op blijue.

42. Wat suldij doen voort ten and*er*en oft ten derden v*er*makene als die wonde wel draget ?

Ic doen dan binnen als ic dede, maer bouen soo leg ic een mondi (fi) catijff gemaect van seem rosaet ʒ.iij., gersten meel ʒ.j., en*de* menget te samen ouer een vier en*de* leggent dan d*aer* op gelijc bouen is voirs*eit*.

43. Maer als de wonde seer swert en*de* seer root is en*de* d*aer* mede is geswollen ?

Soo doen ic alst voirs*eit* is int tnaeste[1] capittel (s) onder een. Ende als d*at* is gedaen, soo leg ic bouen al-

1 *tnaeste* : staat boven het doorstreepte woord *tquaetste*; bedoeld is : het voorgaande, op één na (*sonder een*), d.i. vraag 41.

len somtijt, alst noot is, een plaest*er* van maluwen, d*at* sijn pappelen, en*de* van and*er*en dingen als Lancfranke seet, en*de* ic doen den patient laten ter *contra*rien sijden, is hij vol van bloede en*de* jonck, ende ic doe hem wachten van wijne te drinken en*de* ic doe hem eten kerne melck gesoden, en*de* suere appelen gebrade*n*, en*de* sulc dinck, ende cleene bierken doe ic hem drinken.

44. Waer aen salmen ke*n*nen die medicijn*en* oft een plaest*er* op een wonde geleet, oft goet is en*de* behoulic, oft *contra*rie, te heet, te cout, te drooge, te nat is ?

Ic segge als die heelen*de* me*dic*ine is te drooge totter wonden oft te seer (p. 110) vocht, soo en wint sij gheen vlees, ende is die wonde te drooge haer te suyueren, en*de* die lippen cleen ende du*n*ne, soo heelt die wonde dagelicx m*et* subtijlen dunne*n* ettere, rootachtich oft geeluachtich; off is sij te heet, soo wort die stede omtrent root oft sij sweert, en*de* d*at* etter wordt menich voudich, en*de* (is) die me*dic*ine een luttel drogende of te cout of te wac, soo wordt d*at* groot, swaer en*de* oneffen, en*de* bleeck als wat*er* verwe, en*de* die stede wort moru, bleec en*de* d*at* let wordt coudt, en*de* die siecke geuoelt coude d*aer* in, en*de* hem helpt wel wermenisse.

45. Wat me*dic*inen salme*n* d*aer* toe vuegen ?

Ic sal die discretie bet*er*en en*de* bew*ar*en elc m*et*ten sijn*en* d*at* hem *contra*rie sij : d*at* heeten m*et*ten couden, en*de* d*at* drooge m*et*ten wacken, en*de* die *contra*rie m*et*te*n* *contra*rie, als die practijke bewijst.

46. Wat dingen is quade discretie*n* ?

Ic segge d*at*tet is eene apostome oft eenige quade toeuallen als vlcus, canker, fistel en*de* o*n*natuerlijke wond*en* die altoos argeren en*de* nijet en heelen, soo watme*n* d*aer* toe doet.

47. Waer ane suldij kennen d*at* quade discretie coe*m*pt ?

Ic salse kennen bij seeringe, bij hitten, bij rotheden, swaerhede, swellinge en*de* bij d*at*tet etter dunne waterachtich is als wasschinge van vleesche, apostomen, corts*en* en*de* d*aer* putrefacie is en*de* dese teekene sijn vele sterfelic.

48. Waer mede suldij quade discretie[1] we*er*en als sij coempt ?

Ick sal den siecken m*et*ten gequetsten lede rusten, en*de* mind*er*en hem sijne spijse, en*de* ic ijdele hem d*at* lichaem, ist van noode, en*de* ic becoelen, en*de* ic bescherme en*de* saechte d*at* let, en*de* ic en lates nijet perss*en*. En*de* ic doe d*at* let hooge leggen, en*de* ic doe hem ter cam*er*en gaen lichteli*ck*, en*de* ic doe hem laten, ist noot, en*de* meest in lichame*n* die vervuylt sijn, want die sijn alre(meest) te wachtene.

49. Wat dingen belet meest die wonden die heelen tot hare*n* tijt ?

Ic segge quade desp(os)icie des lichaems oft des gewonts lets, groote scherphede des bloets, te groot, te heet en*de* te vele oft te luttel, quade honger, quade discretie der leuere, der junctu*er*en, milten, ongeordineerde spijse, ombequame[2] medicijnen d*aer* toe gedaen, glandule die den wonden geuen quade humoren, groffhede der lippen vander wonden, en*de* ouertallich vlees oft quaet vlees, en*de* d*at* hart[3] oft moru, som in ellenboge quade vorme als ront, als een been gep*er*rikelt is, quade ad*er*en des wonden brengende quaet bloet, en*de* dese quade dinge*n* moet men cureren elck m*et* sijnre cu*er*en.

1 *discretie* : het Hs. heeft *discretien*.
2 Het Hs. heeft dittografie van *ombequame*.
3 *hart* : verbeterd uit *quaet*.

50. Waer bij coempt toe d*at* eene me*dici*ne wort geleijt op een let, die wonde heelt, ende vanden seluen me*dici*ne alleene geleijt op een ander let, die wonde wijt[1] en*de* corendeert als coperroot ?

Ic segge daer[2] bij coempt d*at* lichamen en*de* die leden nijet en sijn van eenre *com*plexien. Want leetmen cop*er*root op wonden die in heeten en*de* in droogen lichame sijn, en*de* in herden van steden oft leden, soo winnen sij gelijke hert en*de* drooge sterck (p. 111) vlees wederstaen*de* sijn herthede en*de* wint sijn gelijcke, want het wint d*aer* in vlees ende droocht bij gelijke. En*de* bij *contra*rien in wacken, couden lichame*n* en*de* in morwe, teed*er*en leden d*aer* op geleijt vitrool, d*at*s cop*er*root, het winnet sijne *contrari*en, want die moruweden vanden lichame oft vanden leden en mach nijet wederstaen die herthede vander me*dici*nen. Want sij gaet bouen sijnre moruheden en*de* also smelten sijne leden en*de* worden gecorondeert en*de* d*at* gat wijt en*de* die siechede meert[3] en*de* die seerichede, want gelijc[4] wint gelijc en*de* *con*forteert en*de* destruweert en*de* doet sijne *contra*rije wech.

Hier bij soo machmen weten d*at* elc lichaem en*de* elck let is te ordineerine sijn p*ro*pere medicijn*en* oft plaestren. Wilmen voort gaen in al d*at* me*n* siet, soo is me*n* schuldich te onthoudene die natuere oft men en weet nijet watmen doet.

51. Wat bediet d*at* twee lieden wordden gewont tot eenre tijt tot eender gelijcker steden en*de* euen diepe : die eene is te wachtene al d*at* me*n* wachten mach, soo d*at* hem geene cortsen aen en coe*m*pt. Ende den andren en der men nijet verbieden tregement d*aer* die cortse aff coempt, want hem en mach geene cortse toecomen ?

Ick segge d*at*tet bij coempt want die eene (is) sangwineus, vol van bloede, oft colericus jonc en*de* lichtelijc,

1 *wijt* : het Hs. heeft *wijst*.
2 *daer* : het Hs. heeft *dat*.
3 *meert* : het Hs. heeft *meest*.
4 *gelijc* : het Hs. heeft *gelijct*.

verhit van wijne van vleessche en*de* van ander dingen. Ende die andere is melancolicus oft flumaticus, herde, cout en*de* drooge en*de* coempt m*et* luttel materien nijet mogen*de* verhitten m*et* wermen vleese.

52. Wat suldij doen tot wonden vanden oogen bouen and*er*en wonden ?

Ic sal met groot*er* neersticheden mij d*aer* toe voegen m*et* rechte medicijn*en* en*de* d*aer* omtre*n*t wel diffend*er*en. Ende is die substantie vanden oogen gesneden, gesteken oft gewont, d*aer* soo salme*n* een p*ro*pre medecijne (useren) als Lanfranc en*de* die boecken ons leeren, alleene behooren*de* totten oogen : vanden geuogelte vanden eije alst int siene (is), ende in lichten wonden der oogen : vanden witten vanden eije cort geslegen. Die oude meesters nemen comijn en*de* was maer ten is nijet goet bijden niewen meesters, maer al quaet.

53. Wat suldij doen om te heelene die wonden de(r) lippen, der tongen en*de* ter mont van binnen ?

Ist buijten, soo leetmen d*aer* op een plaest*er*, maer ist binnen, soo heel ict m*et* puluere *con*solidatijff oft m*et* wijne en*de* honich te gader gesoden, en*de* dicwille d*aer* mede gewass*en* en*de* gespoelt all warm.

54. Wat salmen doen tot wonden vanden oogen leden, aensichte, nose ende lippen ?

Ic sie oft (sij) sijn gesneden. Sijn sij gesneden, soo sal icse naijen en*de* dan d*aer* op leggen een plaester[1] genet in wermen wijne en*de* gepeluwet en*de* constelijke gebonden, en*de* wiken gestreken van wasse in die nosegate*n*, soo d*at* sij haer *con*duyt open behouden. En*de* men sal in die andre wonden geene wike steeken, want sij en behoeuen geene wiken.

1 *Na plaester* volgt in het Hs. *daer in*.

55. Wat suldij doen tot wonden der lippen en*de* geschaerde monden ?

(p. 112)

Ic salse constelijke nayen als voirs*eit* is, en*de* is die luferinge soo groot en*de* d*aer* soo veel gebrecx is, oft d*at* ic duchte d*at* die nainge vuijt soude splijten eer d*at* heel ware, soo steect doir beijde die lippen een naelde en*de* dan soo ombewintse m*et* draden ouer beijde die enden, soo d*at*se vaste houden, want men steect die naelde diepe binnen de ca*r*ten.

56. Wat suldij doen tot wonden in den hals en*de* in de kele en*de* welc soo sijn die vreeselijcxte[1] ?

Wonden die d*aer* geuallen dweers snijdende om d*at* sij mochten snijden aderen, arterien, senuwen, muskelen, die weech der spijsen, die weech des buycx, des adems, der spondilen van micha die vanden hersenen comen totten rugge. En*de* sijnder aderen oft arterien die bloeden, die salmen stoppen alsmen eerst mach. Ende sijn sij dweers ontween, soo naijse en*de* d*aer* op soo stroijt d*at* puluer voirs*eit*. Ende sijn die senuwen omtrent den hals omtween, soo v*er*geer icse m*et*ter naelden en*de* naijse, soo ic best mach, en*de* legge d*aer* op lombricos t(er)restres, d*at* sij*n* pierwormen oft[2] teken, gewreuen en*de* gesoden in olien, en*de* ic heelt voort soo ic best mach alsoot behoort.

57. Welcke wonden in hals en*de* in kele sijn van rechte sterfelick ?

Ic segge die wonde dweers der spondilen van micha. Ende sijn sij nijet al dore, d*at*s vreese van v*er*lempthede en*de* o*n*beroerlichede des lets; die organice en*de* die arterien gindes gesneden, maken aestige doot om die verliesinge des geests en*de* des hertelicx bloets. Ende die wonde der senuwen m*et* grooter sweeringen sijn sterffelijc om die naerhede[3]

1 *vreeselijcxte* : het Hs. heeft *vreeselelycxte*.
2 Na *oft* staat in het Hs. *de*.
3 *naerhede* : het Hs. heeft *maerhede*.

der hersenen. Ende dese wonden staende tot deser steden behoeuen luttel wikens achter den eersten dach, maer ic geue dranc, sijn die wonden geschoten oft gestoken.

58. Wat salmen doen tot wonden d*er* schoud*er*en, de*r* ermen en*de* welcke sijn die vreeselijxte ?

Ic segge die senuwen gewont te sijne dweers in die schoud*er*en, en*de* in die ermen onder die oxel, om die snijdinge der muskelen, der lanken en*de* der senuwen, d*aer* die leden mede beroere*n*. En*de* die coorden die d*aer* sijn in d*at* vuijterste der muskelen gewont, brengen in spasme oft vreese van spasme oft die doot, en*de* d*at* drije vinger mael bouen der junctu*er*en vanden ellenboge en*de* drije vinger male beneden den ellenboge.

Ende sijn die senuwen ontween maer niet allen, oft geprekelt, d*at*s vreeselijc om die groote sweringe die men onder tijden niet gesaeften en can. Oft men snijt die senuwen ontween m*et* allen, want d*at* ware beter dan die doot, want alle menkinge sijn beter dan die doot. D*aer* o*m*me soo salme*n* die senuwen plaestren en*de* naijen diffenderen*de* en*de* saechten binnen den and*er*en wonden, en*de* den erm salmen hooge leggen en*de* die hant, en*de* d*at* bloet stoppen vander ad*er*en ende die senuwe salmen geuen haer behoorende me*dici*nen. Ende also den beene, den vleese der junctu*er*en, die nagle, die ende der vingeren, alre droochs medicine na d*at*tet is droochste let, soo behoort hem m*et* rechte toe.

59. Wat salmen doen als die borst is gewont ?

(p. 113)

Ic sal besien oft die wonde al doirgaet oft niet, en*de* en gaet sij niet dore, soo is die cure licht te doene, maer gaet sij dore soo sal ic besien oft d*aer* eenich let is gequetst. Ende en is d*aer* geen let gequetst en*de* die wonde dore gaet, soo d*at* ic wel weet m*et* tastene en*de* d*aer* vuijt coempt locht en*de* opblasinge en*de* adem, dan soo sal ic naden nieuwen meesters die wonden v*er*gad*er*en en*de* toe luyken en*de* naijense soo d*at*ter geene locht vuijt comen en mach, soo d*at* men den gheest en*de* die natuerlijke hitte binnen houden mach.

En*de* bijder consten inder vergaderinge salmen wachten d*at* geene coude locht inde wonden en mach comen, en*de* dan soe leg ic d*aer* op plumatiolen, genet in wermen wijne, en*de* bindet alsoo, maer naden a(u)d*er*en me*est*ers soo stop ic die wonde m*et* eenre wiken die eene (hoeck) heuet, soo d*at* sij inden wonden niet en mach glijden ende oijck om datse die adem niet in halen en soude[1].

En*de* d*aer* op soo legic een mundi(fi)catijff, en*de daer* na een c*on*solidatijff, en*de* d*aer* toe dranck, ende alsoo wordt die wonde gecureert, en*de* tot elcken v*er*makene eene wike gemaect, eermen den andere wike vuijt doet, en*de* vlocx die andere wike genet en*de* gereet in de stekene, soo d*at*ter geene coude locht in en waije, en*de* so datter geene werme locht vuijt comen en mach.

60. Welc is die archste wonde en*de* meeste vrees*en* weder gesteken te sijne doir die borst, weder van achter oft van voren ?

Ic segge van achter soo ist meest vrees*en* om d*at* beghinsel is van achter vander muskelen en*de* vander senuwen. Ende om d*at* die achterste stede is suptijlre en*de* lichtere dore te stekene en*de* o*m*me d*at* herte te quetsene oft die longene oft enich let d*at* binnen is.

61. Wat salmen doen als die wonde doirgaet en*de* d*at* ette*r* valt op diafragma oft bloet ?

Ick sal pijnen vuijt te doene d*at* bloet, soo d*at*tet geen etter en worde, m*et* d*at* ic den pacient neder keere op die wonde, maer het quaet vuijt doene en*de* te gecrijgene. Ende dan soo moetmen die wonde wiken alsoo voirsc*reuen* is en*de* die wike genet in olien van roos*en* al warm en*de* dod*er*en van eij*er*en, en*de* dit d*aer* op geleet tot die wonde wel draecht.

1 *soude* : het Hs. heeft *souden*.

Ende dan soo leetmen d*aer* op een mundificatijff en*de* tot elken v*er*maken salmen den pacient ouer die wonde seer schudden om d*at* etter vuyt te crijgene. Ende en machment aldus nijet gesuu*er*en, soo worpic binnen een lauatoriu*m*, d*at*s een wasschinge, m*et* eenre ciringen oft m*et* eenre spuijten, gemaect van honich van roos*en*, mirre, fenegrieck, van bloemen, van witten wijn en*de* wat*er* gesoden : d*at* worp ic d*aer* in en*de* dan soo hutsic tlichaem, en*de* dan soo keer ic den pacient ouer die wonde, en*de* soo schuddic weder vuijte tot elcken v*er*maken.

62. Wat suldij doen als ghij d*at* etter ter wonden niet gesuyu*er*en en moecht m*et* wassen van buijten, en*de* d*at*tet etter o*m*mer blijfft vergadert op diafragma, en*de* die hoest en*de* sweeringe niet en v*er*gaet, en*de* die patient cranker wort, d*at*s quaet teeken der gesontheden ?

(p. 114) Soo en can ic geene cuere aen gedoen, maer blijfft die cracht sterck, soo mach (ic) beneden te bet[1] snijden eene wonde van nieus tussen die vierste oft die vijffste ribbene, oft d*ae*r eenige bate aff come*n* mochte, en*de* laten d*at* etter vuijte en*de* houden die wonde open en*de* dan wasschet en*de* plaestert als voirs*eit* is en*de* ic late die wonden luijken.

63. Waer bij soo suldij kennen oft die longene is gewont in die borst van acht*er* oft van voeren ?

Ic kent bijden vuijtgange des geschuijms bloet en*de* wel claer en*de* ond*er* root m*et* hoestene.

64. Mac(h) die longene gewont sijn en*de* genesen ?

Ja sij, maer die wonde moet herde cleen wes*en* en*de* die surgijn herde constich den gewonden (t)helpen. Ende d*at* oijck int beghinsel der quetsu*er*en. Want waer sij out[2], so en machmense nijet suu*er*en dan m*et* hoestene, en*de* d*aer* mede soo wijt die wonde, en*de* oijc soe is die longene alle

1 Na *bet* staat in het Hs. *eene*.
2 *out* verbeterd uit *hout*.

wege beroert m*et*te*n* adem vuijte stekene en*de* in te treckene. Ende dese wonde moet heelen met[1] rustene en*de* sij is geuoet m*et* scherpen bloede en*de* d*at* dunne, en*de* d*at* is *contr*arie der surgijen. Ende die virtute vander me*dici*ne*n con*solidatijff is stoppen*de* en*de* ardich en*de* en mach nijet dor lijden bij verren wegen bij eenre groffhede, en*de* d*at* sij wort berooft in die mage en*de* d*aer* nae in die leuere, eer sij d*aer* sal come*n*; daer o*m*me salmen die wonden buijten wijden d*at*men in die wonde der longenen mach worpen dit puluer.

Stampt mirre, mastic, wiroock, dragant, go*m*me van arabien, venegriec, elcx euen vele, en*de* voeden den patient m*et* suptijle spijse als coleringe van semele m*et* peniden, en*de* doen den pacient rusten en*de* in blijscappen (sijn) en*de* hout die wonde buyten vande*n* vleese open tot dat die longene heel is. Selden valt d*aer* eenige cure aen te doene.

65. Waer aene salmen kennen oft therte is gewont ?

Maer (als) derwaert gaet vuijte sweert bloet m*et* v*er*suchtene diepelic en*de* swaerlic, m*et* o*n*macht en*de* sincopin en*de* v*er*crancheden der vuijterste leden, dan soo vlie ic en*de* jugere die doot, want d*at* herte en helpt geen cure. Ende het is geuen*de* en*de* niet nemen*de* en*de* disponeert alle die leden totter duecht. Ende het is fondament en*de* fonteijne des leuens en*de* des geests hertelicx leuende bloets, ende d*aer* o*m*me, als therte gewont is oft enige groote arterien d*aer* bij, d*at* is al haestelicx doot.

66. Waer aen suldij kennen d*at* diaffragma is gewondt ?

Maer d*aer* wort die versuchtinge en*de* swaerhede in die v*er*ademinge swaren hoest en*de* onvergangelijke sweeren in de sijden, dan jugere ic hem de doot. Ende alremeest op d*at*ter sijn quade toeuallen, soo en is d*aer* geene hoopen aen van genesen*de*, want het is alle wege beroerende van winde gelijc den blaesbalgen doet den smeden, d*at* is die longene, want int ontdoen, soo neempt sij die locht, en*de* in haer toeluijken, soo geefset den vire. Ende om d*at* dit

1 *met* : het Hs. heeft *nijet*.

is een vellich let, nyet[1] hebbende (p. 115) eenich groff groot vlees en*de* is gewonne*n* van mij sp*er*mate[2] dienen*de* den adem, d*aer* o*m*me in haer wonden soo isser gebrec m*et* v*er*sueckinge, m*et* porringe van beijde die schoud*er*en.

Ende die wonde die is o*m*trent die corte ribben is incurabel, maer int vlees machmense genesen na d*at* Galien*us* seet m*et* goeder discreter cueren, m*et* dranke oft pigmente, plaest*er* oft saluen.

67. Wat salmen doen als d*at* rugge been is gewont ?

Maer is die wonde van den rugge beene, off[3] van micha, oft van trugge merch groot, soo ist vreese om die quetsinge van micha en*de* vanden senuwen die d*aer* vuijt comen mochten in bringen, dit om beroeringe en*de* den sin doen v*er*liesen vanden leden nederwaert, d*aer* die senuwe dienen. Ja het mach alsoo geschien sonder die quetsinge van micha. Maer die quetsinge van den spondilen en*de* vanden senuwen, d*aer* vuijt comen perijkelen des longens oft galahonde die d*aer* gestrect leet aen beijde sijden vanden rugge beene. Is micha dweers gesneden, alsulcke wonden sijn sterfelijc ouermits coelhede der hersenen, d*aer* micha vuyt vloijt als die vloet vuyter fonteijnen. Die cure wort als andere curen van andren wonden in been*en*, in senuwen.

68. Wat salmen doen als die leuere is gewont ?

Maer is die leuere gewont int diepe van harer substan*cie* is sterfelijc, want sij verliest al haer werck en*de* tbloet wordt gedistorbeert[4] en*de* d*aer* vuyt gaet die geest, d*at* is d*at* fondament des leuens en*de* alder virtuten, so waert van noode die mensche te niete. Maer is die wonde in enich der tacken m*et*t*er* nauheden, soo mach sij worden genes*en* oft gecureert als ander wonden vanden buijke[5] met dif-

1 *nijet* : het Hs. heeft *met*.
2 *van mij spermate* : betekenis is wel : mannelijk (*mij*) sperma.
3 3. *off* : het Hs. heeft *aff*.
4 4. *gedistorbeert* : het Hs. heeft *gedistrobeert*.
5 5. *buijke*: het Hs. heeft *bulke*.

felceerne. Maer die geestelijker lede mogen geene lange quale gewens*en* oft oude wonden gedoogen en*de* die lichame blijuen staende.

69. Wat salmen doen als die lise hanct vuyten buijke en*de* die wonde geswolle*n* is ?

Maer ic soude d*aer* op legen medicijn*en* die see dede ontswellen als die .iiij. me*este*rs le*er*en als sop van alsene, van edicke[1], van seeme, van aijsinen[2], en*de* van terwen bloemen euen vele : al d*at* gesoden alsoo dicke als seem en*de* d*aer* mede geplaestert; helpt d*at* nijet soe wijdic die wonde.

70. Waer aen salmen kennen oft die mage is gewont ?

Maer ist d*at* sake d*at* die wonde diepe doer gaet in die mage en*de* d*aer* dan vuijt gaet spijse, die wonde is sterfelijc.

71. Wat salmen doen als die substancie vander magen is gewont int vlees d*aer* sij mach genes*en* ?

Is die wonde vander magen[3] wijt soo naijicse m*et* eenre drijcant*er* naelden en*de* een*en* subtijlen gewasten draet daer inne. En*de* is die wonde buijten inden buijc nauwe, soo wijdicse en*de* stroije op dien naet tpuluer c*on*solidatijff, en*de* houde die wonde buijten open tot die mage al heel is m*et* puluere en*de* m*et* dranke en*de* m*et* goeder cu*er*en nader leeringe.

72. Wat salmen doen oft die milte wa*er*e gewont ?

(p. 116)

Maer gelijc andere wonden binnen den lichame, en*de* waret een deele aff geslegen oft gesneden, het soude weder vervullen in sijne stede. Maer waren die porren dweers af gesneden, op d*at* me*n* die wonde liete v*er*herde*n*, d*ae*r af soude me*n* d*at* water laden.

1 *edicke*: Het Hs. heeft *ebrele*.
2 *aijsinen* : Het Hs. heeft *alsinen*; wellicht corrupt (cf. *edicke* in dezelfde passus).
3 *magen* : het Hs. heeft *migen*.

73. Wat salmen doen oft die ni*er*en gewo*n*t waren ?

Mae*r* sij conne*n* binnen genesen, want het sijn drooge ende magere leden ende scheijden die orine van een luttel bloets d*at* hem d*ae*r mede coempt vander leu*er*en. Nochtans soo doe ic hem goet hantgewerck en*de* geue hem goeden dranck te drinckene, suueren*de* ende heelende. Nochtans worden sij selden gecuree(r)t.

74. Wat salmen doen oft die blase ware gewo*n*t i*n*t du*n*ne vel ?

Maer soo en cureer icse nijet, maer inden hals d*aer* vlees is, daer machmense nauwe cureren.

75. Wat salmen doen oft die vede oft p*re*pucius*m* lancx oft dweers ware gewont ?

Ic soude die wonde naijen m*et* eenre cleender naelden en*de* plaestren m*et* sulcken plaesteren als die leerere bewijsen[1]. Ende diffend*er*en m*et*te*n* diffenciuen van bolus voir*seit*, ende ic doe hem laten ist van noode, en*de* ic voede hem m*et* cleene subtijle spijsen en*de* dranke.

76. Welc is die quaetste wonde in p*re*pucio, hoe suldijse berechten ?

Maer als sij dweers ouer die middel of is gesneden om die bloijnge van vele ad*er*en en*de* sweringe van vele senuwen die dolores in brengen; die soo pijn ic te saechtene m*et* wermer olie rosaru*m* d*aer* om te meestrene en*de* te cautriserene die enden der aderen en*de* te stoppene d*at* bloet en*de* die senuwen te v*er*hoedene van spasme. Beede d*at* heet ijser oft dat vier helpt wel aen beijde.

77. Wat suldij doen als die moed*er*e is gequetst m*et* sweerden oft steken alsoe als doirgaende de*n* lichame ?

Maer die wonde is sterfelijc, maer is sij gequetst in den hals vander moeder van eeniger dinc die haer ingaet,

1 *bewijsen* : het Hs. heeft *bewijst*.

die is curabel m*et*ter nauhede d*aer* in te doene een *con*solidatijff oft heelende dwainge en*de* poedere en*de* m*et* roos*en* m*et* witten vngwente en*de* m*et*ten sape van wegeblad*er*en. Maer is die wonde v*er*oudert, soo moet icse wel suueren.

78. Wat salmen doen als die dermen sijn gewont ?

Maer die cleene dermen als d*aer* dreck vuijt gaet die sijn (in)curabel, maer die groote vlees dermen, sijn sij gewont m*et* cleenen wonden, soo salmen doen eene cleene cuere oft simpele m*et* dranke en*de* m*et* cleene subtijle spijse en*de* plaestrense. Ende is die wonde groot, soo salmense naijen, en*de* ten ende vanden drade salmen buijten laten opten buijck hangen*de*, als die dermen weder in sijn gedaen, totten ende vander cueren, ende die wonde inden buijck open houden tot dat die dermen heel sijn en(de) den[1] draet afualt[2]. Ende o*m*mer die dermen al werm weder in doen als[3] me*n* mach. Maer sijn sij buijten der wonden vanden buijke v*er*cout en*de* geswollen, so salmense baden m*et* wermen wijne oft m*et* and*er*en warmen dingen[4] soo d*at* sij in gaen. Ende en machmen des niet doen, soo moetmen die wonde wijden en*de* dan curert die als andere wonden.

79. Wat salmen doen tot wonden der knien, been*en*, voeten, en*de* die welke sijn die vreeselycxst ?

(p. 117)

Die wonden der senuwen, muskelen, coorden, junctu*er*en, die geprekelt sijn oft gesteken om die vreese der sweeringe. Ende drie[5] vingermael beneden der junctu*er*en is sterffelijck en*de* als die wonde is van eeniger grootheden en*de*, alsoo wij seijden inder cueren der wonden der senuwen, voort te gane en*de* te schuwene die quade toeuallen maer dese wonden scillen die wonden der armen in die ligginge en*de* draginge. Want die ermen en*de* die handen, als

1 *den* : Het Hs. heeft *ten*.
2 *afualt* : het Hs. heeft *gheuallen*.
3 *als* : het Hs. heeft *ende*.
4 *dinge* : het Hs. heeft *digne*.
5 *drie* : het Hs. heeft *die*.

sij (daerin) gewont sijn, sij[1] mogen d*aer* mede wandelen en*de* (die) aenden hals hangen. Maer voeten en*de* beenen moeten liggen rusten en*de* effen liggen en*de* hooge en*de* saechte als d*aer* toe behoort.

80. Wat salmen doen als die cullen gewont sijn ?

Maer ic sal we*er*en die steecten m*et* medicijn en*de* m*ett*er cueren der senuwen, en*de* bewachte*n* die corruptie der winlijker leden der cullen en*de* d*aer* omtrent; d*a*t nauwe te wachten is.

Explicit de vulnerib*us*. Hier enden die questie*n* vande*n* wonden.

Hier begi*n*nen die brekinge en*de* ontsettinge.

81. Wat salmen doen als eenich mensche heeft gebroken een let aenden lijue ?

Int eersten salmen merken soo wat brooken d*at* is. Als Galien*us* seet, het sijn vele broken int generael. Maer int merken oft is effen gebroken sonder eenige sticken d*aer* aff gebroken, oft d*at*tet gebriselt is met vele stucken oft m*et* eenige stucken d*aer* af, en*de* of is gebroke(n) lancx oft dweers, oft d*at*tet wort ontween gesneden[2] als m*et* snijdinge, en*de* d*aer* twee beenre sijn te samen of sij beijde breken, oft vuijtewaert, oft m*et* wonden oft sonder wonden, of m*et* eenigen prekelinge int vlees, oft m*et* sweeringe, oft met apostemien oft d*aer* sonder. Ende of die p*er*soon*en* sijn jonck oft out oft heet oft cout oft vet oft mager oft sterc oft cranc oft hert oft morwe.

82. Waer aen soectme*n* seker die broke ?

Maer is die broke dweers in al d*at* let, d*at* is openbaer genoch te siene, want ten mach geene rechte vingere behouden. Ende tis oijck wetenlijc te tastene en*de* die enden der beenen dickent prekelen d*at* vlees en*de* die senu-

1 In de plaats van *sij* staat in het Hs. *en*.
2 *gesneden* : het Hs. heeft *gesenden*.

wen, ende brengen in groote sweringe, en*de* alsment raect soo geuoelt men die brijselinge der hoofden vanden beene, d*at* een ingaende en*de* tander vuijte, en*de* men hoort onderwijlen tgeluijt.

Ende ware die broke lancx, men geuoelt die beenen beroeren alsmen d*aer* op duwet ende oijc die oneffenissen en*de* die grootheijt des beens binnen, alsijse wat opheffen oft op lichten.

83. Welck sijn die quaetste en*de* die archste broken ?

Maer in die dien en*de* in die arm pistele, en*de* m*et* wonden d*aer* stucx van been*en* vuijt gaen, en*de* soo nader junctu*er*en soo arger. Ende in die junctu*er*en meest belet die vrije beroeringe na die restauratie om die herthede en*de* cnoopichede, en*de* die broke inwaert stekende, die enden sijn arger dan vuytwaert, en*de* m*et* quaden[1] toeuallen als sweeringe, aposto*men* en*de* broken en*de* wonden (met) vleesch prekelen*de* been*en* en*de* tanden vuyt gaen, die niet en mogen weder ouer in hare stede d*aer* sij vuyt schoten, vuijte loopinge des mercx en*de* die crampe.

84. Wildij rechte voort een gebroken been rechten ?

(p. 118)

Ja ic, en*de* mach icx gedoen ten belette mij ijet soo seere alst geswollen is eer d*at*tet ettert en*de* seere sweert. Anders soo salment setten oft stellen, soo men eerst en*de* schonst mach rechtende walkende te doen treckene alsoo behoeft naden leden, nijet meer oft min, alsoo ic gesien.

En*de* alsoo plaester en*de* dan soo spalc[2] ickt wel en*de* bindet te geuoege, nijet soo slap d*at* die broke beroeren mach, en*de* nijet soo vaste d*at* sij te veel weedoms in bre*n*gget en*de* vreese. En*de* o*m*mer op die rechte broke alre vast, dan wat achterwaert, en*de* d*at* let eerst wel gesaluet m*et* wermer olie*n* van roos*en* en*de* een dun lijwaet d*aer* in genet, en*de* d*aer* toe gemenget twitte vanden eije, en*de* d*at*

1 *quaden* : het Hs. heeft *goeden*.
2 *spalc* : het Hs. heeft *spalct*.

wel cort geslegen. Ende dan gebonden en*de* wel gespalct en*de* saechte geleet.

Maer sijn d*aer* wonden, soo sal ict binden alsoo gesc*reuen* staet int capittel der brekingen alsoo d*at* die wonde blijft ontdect vander spalken en*de* binden, of gaten d*aer* in gesneden, soo d*at* men alle dage die wonden v*er*maken mach. Ende sijn daer eenige toeuallen, soo saecht ic wel die toeual eer ic dat let weder legge oft bewinde[1], soo ons IJpocras leert, dats .viij. dage inden winter en*de* .v. dagen inden somer.

85. Wat suldij doen als eenich let gebroken is met wonden int vlees of vuijter steden ?

Maer is dan d*aer* eenige wonde, ic legge dan in die wonden medicijnen die corruptie beweren, d*at* sijn doijere van eij*er*en en*de* olie rosar*um* gemenct te samen. Ende ic smere die wonden deffencijf van bolus voirs*eit* tot die wonde wel ettert en*de* v*er*sekert is van apostome*n*. Ende ic en rechte d*at* gebroken let nijet weder in de ledene, voir den .v.^{en} dage inden somer, ende ten .vij.^{en} dage inden winter, want dan ist schuldich te makene etter en*de* *ver*sekert te sijne van apost*omen*. Ende dan soe wijdic d*at* let tot sijnder stede en*de* spalket latende totten termijne van ontbindene. Ende als die wonde wel is op haer drachte, en*de* ic v*er*sekert ben van apost*omen*, soo leg ic in die wonden carpije en*de* d*aer* op een mondificatijf factu*m* van mel rosar*um* en*de* gersten bloemen voirs*eit*, en*de* d*aer* na een *con*solidatijff, en*de* ic heelse alsoo.

86. Wat salmen doen te bet*er*en die toeuallen als sweeringe, zwellinge en*de* apost*omen* ?

Ic sal d*at* let saluen m*et* wermer olien van roos*en* of wolle d*ae*r in genet, en*de* soe saechtelijc d*aer* op gebonden. Die apost*ome* doe ic of[2] m*et* latene en*de* d*at* let te antierene m*et* couden dingen. Ende dunke mij, ic make cerone van olie rosaet, van olie van camillen en*de* van wasse, of

1 *bewinde* : het Hs. heeft *beuinde*.
2 *of* : het Hs. heeft *oft*.

m*et* onrijpen wijnbesien, want het c*on*forteert d*at* let en*de* *ver*stroijt die apost*omen*. Ende is d*aer* eenige juecter[1] inne, die doe ic aff m*et* een luttel werm waters d*aer* een luttel souts in is, en*de* d*aer* in gewassen, en*de* d*aer* na gesaluet m*et* olije van roos*en* en*de* asijn te gader geslegen tot dicke en*de* witte wort. Sijn die toeuallen gecesseert, dan keer ic weder totter bindinge.

87. Wat *con*solidatiuen orboort men meest om te *con*solideerne gebroken been*en* en*de* die o*n*tset sijn ?

(p. 119)

Maer Lanfranc seet : die bloemen[2] die vligen omtrent die molene lb. s., mastic, bolus ar*menicus*, dragant, go*m*me arabien, mo*m*mie, an*a* ʒ.j., dit puluert seer kleene en*de* minget m*e*tte*n* witten vanden eije alsoo dicke als seem, en*de* wilmer toe doen een luttel olie, en*de* spreet op een plaestere van warke, ende legget d*aer* op elken v*er*makene tot .x. dage*n* oft .xij. oft meer.

88. In hoe langen tijde*n* sijn die broken geconsolideert ?

Auicenna seet den t*er*mijn en*de* den tijt der cu*er*en en*de* der c*on*solidatien der broken. Ende eerst vanden nese d*at* is .x. dagen, die ribbenen .xx. dagen, die dijen in .lj. dagen of in drijen maenden, en*de* dier gelijke die armpistelen bouen den ellenboge en*de* die schenkelen beneden tknie en*de* die armen beneden den ellenboge in .xl. dagen, en*de* die vorke vander borst in .xxx. dagen.

89. Wat salmen doen als die nose is gebroken ?

Maer men salse setten te samen en*de* d*aer* in steken die kleen*en* vinger vander slinker hant oplichten*de*, en*de* heffen strijken m*et*ter hant recht d*ae*r ouer streckende, en*de* dan d*aer* in doen eene wike van lijnwade, genet in wermen

1 *juecter* : corrupt voor *etter* ?
2 *bloemen* : bloemen, meel.

wasse, d*ae*r in subtijl puluere van mastic, draken bloet, d*ae*r bouen een plaester d*at* die broke houde en*de* dan aen beijde sijden cusseneelen, en*de* alsoo wel en*de* manierlijken gebonden alst behoort.

90. Wat salmen doen als die kake is gebroken?

Maer men salse heffene(n) ende wel stellen alsoot mogelijc is m*et*ten ving*er*en inden mont en*de* onder heffene trecken en*de* wel voegen d*at* een in d*at* andere oft tegen d*at* andere, en*de* binden die tanden m*et*ten and*er*en ga*n*sen tanden m*et* draden oft men mach. En*de* d*aer* bouen leetmen een *con*solidatijff als voirs*eit* is en*de* daer bouen cusseneelen binden en*de* leggen int rusten, en*de* men geue hem suptijle spijse sonder knouwen.

91. Wat suldij doen als d*at* kanebeen oft die vorke vander borst is gebroken?

D*at* salmen besoeken oft d*at* een stic is onder d*at* ander gedoken. Ist niet gedoken, soo ist lichtelijc werc en*de* men heelet als een ander broke. Maer men effense alsmen best mach m*et*ten vingere en*de* m*et*ten duijme induwen*de*, en*de* den erm op doen heffen, ist d*at* hij vuyt waert gebogen is, en*de* d*ae*r op leggen plaestren van warke en*de* witte vanden eije, en*de* d*aer* inne die medicijne[1] *con*solidatijff die voirs*eit* is en*de* d*aer* leg[2] op een spalke in een cruijs ald*us* + en*de* cusseneelen en*de* een pelu van cleedren onder die oxele en*de* weder om die schoud*er*en en*de* bindent m*et* langen scrooden in een cruijs onder doxele en*de* weder o*m*me de schoud*er*en.

92. Wat suldij doen als die ribben sijn gebroken?

Dat salmen besouken bij tastene, daer ouer te strijkene en*de* te hoorene d*at* geluijt krijselen. Sijn sij gebroken inwaert, ic salse op halen oft trecken en*de* maec d*aer* op te leggen mijn*en* vinger genet in peke oft in t*er*bentijne oft

1 *medicijne* : het Hs. heeft *medicijnen*.
2 *leg* : het Hs. heeft *bet*.

metter hant, m*et* allen lichtelijken vreese om die naerhede der hersenen. D*aer*om sette ic beijde die vingere van beijden handen onder den kin en*de* pijne beijde mijne dumen te stekene inden mont, begrijpen*de* die kaken, brecken*de*, p*er*sende soe d*at* inne gaet. Ende ic opene oijck die mont m*et* buegene en*de* perssen m*et*ten vingere als ic best mach, en*de* dan soo legge ic een *con*solidatijff plaest*er* en*de* bindet tot vaste is[1].

93. Wat salmen doen als die knopen oft spondilen des ruggebeens sijn[2] vuijt den leden?

(p. 120)

Die ouerste knopinge is v*er*gadert m*et*ten hoofde en*de* wordt lichtelijc ontset en*de* dan soo wort belet den adem en*de* d*at* heet den hals gebroken. Om d*at* men haestelijc sterft, op d*at*ter geene meester en is die haestelijc sijn*en* voet oft sijne knie set op die schoudere en*de* trect d*at* hooft m*et* crachte.

D*ae*r na die achterste cnoop is gebonden metten rugge, en*de* die ontset noch lichtelijker, ende die ontsettinge beneempt die spijse te leijdene in de mage vander spondilen nederwaert:w(o)rden d*ae*r eenige ontset, soo verliesen die nederste leden haren sin en*de* haer beroeren, twelke quam van micha. Dese cure is herde quaet te doene, d*aero*m*m*e soo laet ic die leeraers souken in leere der ouder boeken.

94. Van d*at* ijemant d*at* kanebeen[3] is vuijten leden.

D*at* seet Auice*n*na d*at* alleene is inden mensche en*de* nijet in andren dieren om d*at*tet die borst wijt soude maken en*de* m*et* lichten beroeren, m*et* drustiger beroeringe noch vreese, dan het continueert m*et*t*er* borst. En*de* m*et* v*er*stellinge oft vallinge oft dies gelijcx, soo gaet vuyter stede. Dan soo bindict sterkelijke en*de* heffe*n*t in sijne stede. Ende m*et*t*er* hant duwende ende peluwent en*de* bindet

1 Ik vermoed dat de laatste twee zinnen niet over gebroken ribben handelen en dat de tekstoverlevering hier corrupt is.
2 *sijn* : het Hs. heeft *is*.
3 *kanebeen* : het Hs. heeft *kakebeen*.

oft gebroken ware. Ende als (s)ij v*er*scheeden sijn, d*at* sij v*er*gad*er*en die vorke en*de* die schoudere en*de* die c(r)oselige been*en*. En*de* is v*er*porret v*er*scheijden, so ist merkende nijet ouerscheijn d*at*tet houet vanden arme schenkel is v*er*scheijden van sijnre stede.

Thoouet vander vorken is hol d*aer* omme en moetme*n* die hant nijet d*ae*r in doen om te heffene m*et*ter schoud*er*en, want het soude beletten die restauracie[1] en*de* die v*er*gaderinge.

95. Wat salmen doen totten schoud*er*en vuyten lede ende in hoe menige maniren mach gaen vuyter leden?

D*at* hoouet vanden ermschenkelen mach drijersins vuyten leden gaen. D*at* eene en*de* d*at* meeste geualt d*at* is d*at* hoouet vanden arm schenkel gaet onde(r) doxele; d*at* ander is d*at*ter voir waert vuyte springet, en*de* d*at* geschiedt selden om die menich foudicheijt der senuwen en*de* die tegenstekinge der vorken vander borst diet beschermpt; d*at* derde is opwaert en*de* hout hem middelic acht*er*waert en*de* en mach niet vuijtgaen om d*at* toedoen vanden beene vander schouderen.

D*at* eerste kent men om d*at* men dan niet en mach opheffen vanden lichame en*de* int ouerste der schoud*er*en is een onnatuerlijke holhede o*m*me d*at* hoouet vanden ermpistele oft e*rm*schenkel is onder doxsele, d*at* men openbaer tast. Tander, die voirwaert vuyt is, die is bekendt om d*at* den erm achter blijft en*de* om d*at* men niet voirwaert vouden en mach en*de* voeren soo siet men (p. 121) eene buijle en*de* achter een holhede.

Ende dit doe ic, alsoet behoort, d*at* onder is : soo machmen den pacient hangen bij den arme, setten*de* onder doxele een*en* stoc langer dan een man m*et* eenre ronder bollen ten maniere van een*en* brekere, en*de* dan wel vast staende aen een*en* balke oft ergens aengebond*en*. En*de* ist bij een kint, soo sal ickt setten een mans vuijst onder sijn oxel en*de* heffent op en*de* treckent bij den erme tot d*at* weder in

1 *restauracie* : het Hs. heeft *restrauacie*.

gaet. D*at* voir waert is : d*at* moet ic doen trecken een*en* and*er*en man en*de* leijt weder in sijn stede. En*de* diesgelijck so trect men opwaert en*de* ic duwe nederwaert m*et*ter palmen tot d*at* in coe*m*pt.

Maer eene conste plege ic te doene die mij noijt en schilde, oft ten hadde mij alte seer gesijn veroudert bouen drije weken, een maent. Soo strec ic den pacient op een*en* vloer en*de* mij d*aer* beneden streckende m*et* mijn*en* voeten tot sijn*en* hoofde waert, of gedaen mijn schoen, en*de* mijne hiele sette ic onder sijn oxele en*de* sijn arm neem ic in beijde mijn handen en*de* late mij vallen achterwaert ouer, den arm vaste houdende, ende trecke in en*de* m*et*ter hielen vaste steke(nde) en*de* alsoo doetmen wel weder in.

Ende dan soo leg ic d*aer*op, als voirs*eit* is vander brekinge, eene specie van ouden lijnwade genet in warme olie van roos*en*. Ende d*aer* bouen een plaester van ouden wermen wijne en*de* d*aer* op een plaest*er* van warke, genet in witte vanden eije, en*de* d*at* wel en*de* wijselijc gebonden m*et* eenen goeden breeden wendele o*m*me gaende, die an der schouder wel vaste gemaect, en*de* latent alsoo .x. dagen lanc, of d*aer* en quame eenige toeual. Ende en bin icker niet van beghinne, en*de* tlet ontset[1] wort en*de* geswollen, soo doe ic baden oft foementen m*et* wermen[2] cruijden, alst voirs*eit* ist in gebrokene leden.

96. Wat salmen doen als dien ellenboge is vuijt ha*er* stede, en*de* hoe gaet sij vuyter steden?

Maer in twee mani*er*en, dats achterwaert en*de* voirwaert. Ende bij eenigen tot allen sijden. Ende is die ontsettinge zeer swert en*de* vele swertere dan eenige vanden and*er*en en*de* dies gelijke die wederleijdeinge[3], d*at* is om die grootehede vanden bande houdende, ende die curtuositeijt en*de* holheijt van diuersheden, en*de* bij den toedoene vanden rostralen, dats des achterste(n) focille. Ende in dese brekinge oft ontsettinge en*de* dies gelijke, so suldij

1 Het Hs. heeft dittografie van *ontset*.
2 Na *met wermen* staat in het Hs. *met warmen*.
3 Na *wederleijdinge* staat in het Hs. *ende*.

doen in allen junctu*er*en der ermen, handen, ving*er*en, knijen, voeten ende teenen, en*de* bewerent o*m*mere van eenige quade toeuallen.

Ghij sult weten als een been gebroken, wat[1] gecnaget is, en*de* een let d*at* vuyter (stede) was, te pointe geset is en*de* v*er*sekert van aposto*me*n, d*at* ghij dan die leden moet smeren m*et* dialtea oft m*et* andere saluen desgelijcx, om die leden oft om die senuwen te sterkene, alsoo d*at* ghij siet d*at* van doene is.

D*at* hier geseet is, d*at* is alsoo wel vanden voeten, teenen, vingere en*de* hant. Godt wil ons beschermen van quaden toeualle*n* nu en*de* tot alle tijt amen.

Et sic est finis deo gra*ti*as.

97. Wat suldij doen als een let is v*er*wrongen ende niet al o*n*tsteken is?

(p. 122)
Ic sal mitige*r*en en*de* saechten die sweeringe alsd*at* sij ware groot, en*de* na der hitten en*de* coutheden des pacients. Neempt oliu*m* rosar*um*, oft olie van camillen, oft andere heete oft coude vnguentu*m*, en*de* deffend*er*en, en*de* laten isser laten te doene, en*de* doen tlet hooge liggen.

98. Wat suldij doen tot eenigen boogi*n*ge leden, nijet gebroken noch ontset, in moru leden als jonge kindren, kaken, ribben, armen, been*en*?

Maer ic salse rechten, mach ic, duwende, trecken*de* vplichten*de*, soo ic seijde vanden ribben, die handen besmeert m*et* olien rosar*um*, en*de* foment*er*en ist te doene, als (ook) spalken en*de* binden, te rechten*de* na der leeringen van Lanfranck en*de* van and*er*en meesters.

Soo suldij een goet surgijn sijn, voirwaer tis beproeft.

1 *wat* : het Hs. heeft was.

III. Glossarium

Nota

Alleen die woorden werden opgenomen die door hun spelling, hun ongewone technische betekenis of hun eigenheid aan teksten van de *artes*-literatuur daartoe m.i. in aanmerking kwamen.

Volledigheid werd dus - uiteraard - niet betracht, met uitzondering evenwel voor de namen van *simplicia*.

De woorden werden opgenomen in de vorm waarin ze in de tekst voorkomen.

A

actractijff : pleister die wonden doet ‘samentrekken’, d.i. helen 26
aderen talis splenis : soort aderen 35
alsene : alsem (*Artemisia absinthium* L.) 69
ana : *Gr*. van elk 87
anderlichten : andersoortige 40
apostemerene : verzweren, veretteren 22
apostemie(n) : verzwering(en) 9, 81
apostome(n) : zie hierboven 46, 47, 83, 85, 86, 96
arcenicum : arseendisulfide, ook wel *realgar* genoemd 40
ardich : hard 64
armpistelen : oksels 88
arterien : slagaders, grote aders 4, 10, 11, 56, 57 - *gindes* (?), 65.

B

behoulic : geschikt, passend 44
berechten : genezen 76
berne : verbrand 31
bernen : branden 10
beweren : afweren, voorkomen 85, 96 *bewerent*
bolus (armenicus) : *Lat*. rode aarde, een aardsoort die men in Armenië vindt en die als stypticum gebruikt werd 10, 25, 41, 75, 85
booginge : gebogen 98

C

camillen : echte kamille (*Matricaria chamomilla* L.) 86, 97
carpije : pluksel van linnen of andere stof 40, 85
cauterien : zengen met gloeiend ijzer 38, 48

cautriserene : te verzengen; zie hierboven 76
cerone : *Lat*. waspleister 86
ciringen : *Lat*. syrinx, spuit 61
colericus : mens in wie, volgens de humoren-leer, de *cholè* overheerst 51
coleringe : aftreksel dat door een doek of teems gefilterd is 64
comijn : komijn (*Cuminum cyminum* L.) 52
conduijt : opening, gang in de neus 54
conforteert : versterkt 50
consolidatijf(f) : pulver dat 'consolideert', versterkt 9, 26, 53, 59, 64, 71, 77, 85, 90, 91, 92
consolidatiue(n) : zie hierboven 27, 87
consolideerne : te binden, versterken 87
coorden : pezen 58, 79
coperroot : *vitriool dats* -, zie *vitriool* 50
corden : zie *coorden* 4
corendeert : invreet, bijt met caustica, corrodantia 50
corroderende : invretend, zie hierboven 40
corrumperen : bederven 30
craneo : *Lat*. abl. van *craneum* (zie hieronder) 26
craneum : *Lat*. schedel 18
croselen : kraakbeenderen 4
croselige : kraakbeenachtige 94
curtuositeijt : broosheid (?); het woord is mij niet van elders bekend 96
cusseneelen : kussentjes 10, 15, 89, 90, 91

D

defensijff : een afwerende zalf; ook *repercussief* genoemd, waarvan de bereiding wordt aangegeven 41
defesiue : zie hierboven 25

deffencijf : zie *defensijff* 85
deffenderen : beschermen, behandelen 97
destruweert : vernietigt 50
diaf(f)ragma : *Lat*. middenrif 35, 61, 62, 66
dialtea : *Lat*. zalf op basis van *altea*, d.i. papple, malva (*Althaea officinalis* L.) 96
diffelceerne : moeite 68
diffenciue(n) : zie *defensyff* 27, 75
diffenderen : zie *deffenderen* 52, 58, 75
diperheden : diepte 7
discretie(n) : symptomen, syn. van 'toeuallen' 5, 45, 46, 47, 48, 49
dolores : *Lat*. pijnen 76
dragant : *Lat*. dragantum, syn. van vitriool. Men onderscheidde vier soorten. 64, 87
draken bloet : hars van *Daemonorops Draco* Willd. 10, 89
drije hoecte : driehoekige 19
dura mater : *Lat*. het buitenste van de twee vliezen waarin de hersenen liggen 13, 21, 22, 25, 26, 28
dwainge : wassing 77

E

edicke : azijn
emperistonos : Lat. *emprosthotonus*, een van de drie soorten kramp 34
empristonus : zie hierboven 34
ermpistele : oksel 95
ermschenkel (en) : been van de arm 95

F

factum : *Lat*. gemaakt 85
fenegrieck : fenegriek, zevengetijdenklaver (*Trigonella foenum - graecum* L.) 61
ffrutsuringe : kwetsuur, kneuzing 66
fistileerne : een fistel doen ontstaan 9
flumaticus : persoon in wie, volgens de humoren-leer, het *fleuma* overheerst 51
focille : Lat. *focilia*. De beide pijpbeenderen van de onderarm en van het onderbeen 96
foementen : berokingen (cf. *Lat*. fumus : rook) 95
fomenteren : beroken 98
frutseringe : zie *ffrutsuringe* 17
frutsuringe(n) : zie hierboven 6, 18, 30, 31, 35

G

gagel zaet : sijn. van mirtelen (zie aldaar) 15
galahonde : wordt in de tekst verklaard als : wat ‘gestrect leet aen beijde sijden vanden rugge beene’ 67
gansen : intacte, niet gebroken 90
gans pijpe : schacht van een ganzeveer 9
gebernden : gebrande 40
gecesseert : opgehouden, gestopt 31, 86
gecoleert : door een doek of teems gezuiverd 27, 31, 32
gecorondeert : ingevreten 50
gedistorbeert : verstoord 68
gedropen : gedruppeld 10
gefrutseret : gekwetst 31
genet : natgemaakt, bevochtigd 6, 9, 10, 15, 25, 27, 41, 54, 59, 86, 89, 92, 95
gesaeften : zacht maken 58

geschaerde monden : hazelippen 55
geschuijms : schuimend 63
gesocht : bedwongen 31
gewast(en) : met was ingestreken 7, 18, 71
glandule : gezwollen klieren, Lat. *scrophulosis* 49
grabensen : krabijzer, corrupt voor *grabeijsen*? 22

H

hantgewerck : vertaling van Gr. cirurgia : chirurgie 1, 73
hendelinge : overeind, niet op zijn plaats (?); het woord is mij niet van elders bekend 21
houkende : met hoeken en kanten, gekarteld 8
huts : schud 61

I

incurabel : ongeneeslijk 38

J

jeiunium : *Lat*. dikke darm 35
junctueren : gewrichten 49, 58, 79, 83, 96

K

kanebeen : sleutelbeen 91
kleederkine : syn. van *wixkene* (zie aldaar) 27
krijselinge : onaangenaam, krassend, krijselend geluid 18

L

laden (water -) : waterzuchtig worden 72
lanken : lendenen 58
lauatorium : *Lat*. ‘dats een wasschinge’ 61

liesce : hersenvlies, *dura mater* of (en) *pia mater*. Vgl. ook *lise* 21
liesst : zie hierboven 22
lise : buikvlies. Vgl. ook *liesce* 69
lombricos terrestres : *Lat*. aardwormen 56
luferinge : misvorming (?). Het woord is mij niet van elders bekend 55
luijct : sluit 34
luijken(e) : sluiten 19, 34, 59, 62

M

maelgeten : loden of houten hamer 22
malue : synoniem van *paple*. Zie aldaar 17
maluwen : zie hierboven 43
mastic(k) : hars verkregen uit *Pistacia lentiscus* L. 18, 87, 89
materie : etter 16
mel : *Lat*. honing 31, 32, 85
melancolicus : persoon in wie, volgens de humorenleer, de melanchole overheerst 51
menkinge : verminking 58
metter hant : dadelijk 18
micha : Lat. naam van zenuwen die van de hersenen in de ruggegraat komen. cf. Du Cange : *Mica* : 'Nervi cujusdam nomen'. Zie ook *spondilen* 67, 93
mirtelen : gagel, mirtedoorn (Myrica gale L.). Syn. van *gagel* 15, 30
misdoende : gebroken, schade berokkende 22
mitigeren : verzachten, lenigen 97
mommie : Lat. *mummia*, delen van genummifieerde lijken. 87
mondificatijff : middel om wonden te reinigen (cf. *Lat*. mundificare) 16, 26, 32, 42, 61, 85

mondificatiue : zie hierboven 27, 31
mundificatijff : zie *mondificatijff* 59
muskelen : spieren 4, 35, 56, 58, 60, 79

N

nader : dichter 83
naerhede : nabijheid 57, 92
nainge : het genaaide 55
nauwe : met moeite, nauwelijks 74
nederstede : onderste plaats, deel 9
netten : nat maken 31
nettent : het nat maken 25

O

olibani : *Lat*. gen. van *olibanum* : grote wierookkorrels (*oleum libani*) 10
olium : *Lat*. olie 87
omprostonos : zie *emperistonos* 34
onder roten : van onder rot worden (?) 39
ontset : ontwricht 93
ontweege : scheure 22
opoponac : *Lat*. opoponax, sap van *Opoponax hispidum* Griseb. 38
ontsettinge : ontwrichting 96
ordineerine : voor te schrijven 50
organice : een levensbelangrijke ader 57

P

palpebren : *Lat*. *polpebrae*, oogleden 7
panneelen : bepaalde delen van het lichaam; preciese betekenis is niet duidelijk 4

paple : papple, malva, syn. van *malue* (Althaea officinalis L.) 17
pappelen : zie hierboven 43
peke : pik 92
peluwent : het ondersteunende met een *peluw*, kussen 94
pia mater : *Lat*. het binnenste van de twee vliezen waarin de hersenen gevat zijn 29
peniden : suiker, gekookt in gerstwater, geklaard en gekristalliseerd 64
pierwormen : aardwormen 56
pigmente : een drank van honing, wijn en specerijen 66
pincen : tangen 21
pistele : oksel 83
plumaciolen : syn. van *cusseneelen*. Zie aldaar 15
plumatiolen : zie hierboven 59
porren : poriën? 72
porringe : beweging, beroering 66
prepucio : *Lat*. abl. van *prepucium* 76
prepucium : *Lat*. *praeputium*, voorhuid; hier wel als syn. van *vede* bedoeld. 75
prop(e)re : eigen, gepaste 50, 52
pultes : pleisters 16, 17, 30, 31
putrefacie : verzwering met etterafscheiding. Cf. *Lat*. putrefacio 47

R

restauracie : heling, genezing 94
rosaet : adj. van rozen (bladeren) 25, 26, 27, 31, 32, 41, 42, 86
rosarum : *Lat*. gen. mv. van rozen 76, 85, 97, 98
rostralen : In de tekst verklaard als ‘dats des achtersten focille’ : achterste been van de voorarm 96

ruhede : oneffenheid 13
ruptorien : zalf of pleisters die doen openbreken 40

S

sangwineus : persoon, in wie, volgens de humorenleer, het bloed (*Lat.* sanguis) overheerst 51
schenkel (arm -) : been van de arm 94, 95
schenkelen : scheenbeen 88
schotemael : met scheuten 11
scrooden : banden, zwachtels 91
sijndael : fijn linnen, neteldoek, ook wel zijde 25
sincopin : bezwijming, flauwte 65
slecht :
1) zacht, gaar 30, 32
2) zachtjes 11

slechte : simpele, eenvoudige 23
slechtelinge : zachtjes 10
spondilen : wervels van hals en rug (*Lat. spondiliae*) 67, 93; - van micha : halswervels; zie ook *micha* 56, 57
stede : stijf 34
stoppe(n) : pluksel 15, 31
stuckinge : oneffenheden 14

T

tafelen : de twee beenderlagen boven de hersenen 13
tangen lauatorien : soort tangen; sijn. voor *pincen*? 21
teken : aardwormen 56
terbentijne : terpentijn 92
termentijn : zie hierboven 31
terra cigillata : Lat. *terra sigilata*, een roodbruine, ijzerhoudende leemsoort die als koeken, met een zegel als handelsmerk te koop waren 41

terra sigillata : zie hierboven 25
tethanus : de ergste van de drie soorten spasma 34
tghefrutsurde : het gekwetste 30
thetanos : zie *tethanus* 34
thus : Lat. wierook 10
tintel : roerstok of -staaf 31
toeluijken : hetzelfde als *luijken*. Zie aldaar 66
tracea arteria drijder cartillen : Lat. slagaders 35
trepanen : instrument dat voor een trepanatie gebruikt wordt 22
triacle : theriak, oorspronkelijk een tegengif, later tegen alle kwalen gebruikt geneesmiddel 38

U/V

vnguentum : *Lat*. zalf 18, 97; 40 groenen -, 77 - witten.

V

vac(k)e : stuk, deel dat van het lichaam geslagen is 12, 13, 14
vede : mannelijk lid 75
venegriec : zie *fenegrieck* 64
vergeer : vergaar, breng samen 56
verhoudene :er ophouden 10
verlempthede : verlamming 57
vitriool : zie *dragant* 50
vlocx : vlug, snel 59
vorke(n) : borstbeen 88, 91, 94, 95

W

wachede : vochtigheid 13
wack : nat 4

wacken : vochtige medicijnen, het vochtige 5, 45, 50
warke : zie *werc* 87, 91, 95
wederstaende : niettegenstaande 50
wege (beijde die -) : die weg van de adem en van de spijzen, d.i. ademhalings- en spijsverteringsstelsel 9
wegebladeren : grote weegbree (*Plantago major* L.) of smalle weegbree (*P. lanceolata* L.) 77
wendele : windsel 95
werc(k) : pluksel van linnen of een andere stof 6, 9, 10
wi(ec)ke(n) : subst. of ww. wiek, (een wonde) van een wiek voorzien 6, 9, 13, 25, 27, 30, 41, 54, 59, 61, 89
wikens : gen. sg. van *wi(ec)ke(n)* 57
wixkene : zie *wi(ec)ke(n)* 27

Y

ysophago : *Lat*. oesophagus, slokdarm 35